

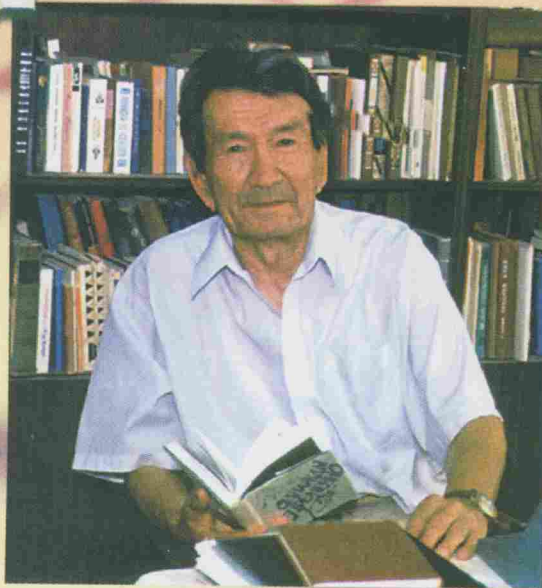
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2004

**Ўзбекистон Қаҳрамони
Ибройим ЮСУПОВ:**

*Мен — дурагай, қадим тупдан кўкарган,
Пушкин билан Навоийнинг шонидан.
Мен — тоза қон, соф юракда кўпирган,
Мен — Бердақнинг битта томчи қониман.*

MENI SAYLANG, MENI SAYLANG...

Ҳамза Ҳакимзоданинг шундай сатрлари бор. Мактабда ўқиганмиз. Бошқаларни билмадим-у, бу гап менга ўшандаёқ эриш туюлган: ўзини билган одам қандай қилиб “мени сайланг” дейиши мумкин? Манманлик, нокамтаринликка кирмайдими бу иш? Мени сайланг, мен бошқалардан кўра яхшироқман, ақллироқман, муносиброқман; мени сайласангиз, сизни отли қиламан, туяга ўтқазаман, мени сайланг... Тўғри, матн ҳажвийроқ, сатирик оҳангда. Боз устига, “бурунги сайловлар”дан нақл этади.

Хўш, бугунги сайловлар-чи? Бугун, сизу биз содда тасаввур қилганимиздек, халқ ўз вакилларини ўз-ўзидан таниб-билиб танлайдими? Сайловолди ташвиқотига ҳожат йўқми? Бор! Бўлганда-чи! Бунинг учун манадан деб халқ ҳузурига бормоқ лозим бўлади: акс ҳолда, сиз қатори депутатлик даъвоси билан майдонга чиққан беш-олти номзод орасидан улоқни илиб кетиш — хомхаёл. Бу жараёнда эса гоҳо мавжуд қонун-қоидалар ҳам, одоб-ахлоқу адлу инсоф деганлари ҳам писанд бўлмай қолади. Энг муҳими — натижа, байроқ — ғолибники!

Шу байроқ остида нималар ваъда қилинмайди дейсиз?! Олисдан-олис тоғ қишлоғига газ олиб борилади, ўру қирлар оша теп-текис асфальт йўл ўтказилади, муаллим у врачларнинг маоши бир неча баробар оширилади, кўримсизгина ўртаҳол мактаб университетга, гоҳо академияга ҳам айлантирилади, ҳамманинг ўғил-қизи, билим-пилимидан қатъи назар, турли ўқишларга жойланади, адолатсизлик деганидан-ку дунёда асар ҳам қолмайди... Хуллас, машҳур интермедияда қулги қилинганидек, келиннинг онасига — конфет фабрикаси, тоғасига — арақ заводи, ўлган бувисига — янги кафан... Шундай мўъжизакор, ҳотамтой валломатни сайламай бўладими, айтинг?!

Аммо бугун халқимиз анойи эмас, ҳар турли ваъдаю васвасаларга учмайди. Мамлакат парламенти ҳаётида кутилаётган туб ўзгаришлардан ҳамма хабардор, қолаверса, бугун депутат деганларининг мавқе-мақомию бурч-вазифалари ҳам ўзгача. Энди қонун чиқаришни кимга ишонмоқни сиёсий партиялару ташаббускор гуруҳлар, демакки, халқнинг ўзи ҳал қилади.

Чамаси, маҳаллий ҳокимият тизимлари, ўрганган кўнгил-да, бу жараёндан четда туrolмас. Ўзининг номзодини илгари суриш ҳуқуқидан расман маҳрум бўлган (дарвоқе, бунга на ҳожат: каттакон мансаб курсисидан воз кечиб, сердиққат қонуннависликка ўтадиган шеримард топилармикан?) баъзи бир ҳокимлар энди жиан-пияни ёки бели бақувватроқ ошна-оғайнилари тарафида туриб ҳаракат қилса ажаб эмас. Яна денг, Сенат аталмиш бир жозибга ҳам турибди бу ёқда...

Лекин, барибир, асосий имконият халқнинг қўлида. Зўр масъулият ҳам унинг зиммасида. Бу гал энди ойнадан ўпкаламоққа ёки пушаймон бармоғини тишлаб қолмоққа ҳаққимиз йўқ. Бунинг учун барча қонуний асослар ҳам, янгиша шароитда фаолият кўрсатишга шай турган асил, фидокор номзодларимиз ҳам етарли. Тиллани жездан фарқламоқ эса сизу биздан, одил ватандош!

Шунда, эҳтимол, тилла тиллалигини қилар, ахир!

Ҳамза Ҳакимзоданинг қўли

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Хуриш ДАВРОН

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бадий муҳаррир)

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

(масъул котиб)

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Қобилжон ТОШМАТОВ

Нурислом ТҶҲЛИЕВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир. Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Ташкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68

139-05-19

139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2004 йил 1 ноябрь кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16, 6 босма тоб. 838-буйуртма. Нашр одади 5000 нуска.

Журнални Наргиза Иброҳимова саҳифалаган.

Мусаххих Шох Саном.

Журнални безашда Медат Кагаров асарларидан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Фахриддин МУСАЕВ, Муртазо ҚАРШИБОЙ. Ҳар ишда меҳр керак.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Баҳодир ЗОКИР. Ғарб ва Шарқ либерализми (учинчи мақола).....12

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Мирзааҳмад ОЛИМОВ. Гўзаллик салтанати.....24

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Фарҳод ҲАМРОЕВ. “Очиқ кафт” ҳикмати.....32

«Инсон ва қушлар». Медат Кагаров асари

SAHI FALARIDA

саҳифаларида

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Усмон АЗИМ. Юрагимни сўзларга бердим.....36

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Шавкат ШУКУРОВ. Сердовон бир тоғ....44

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

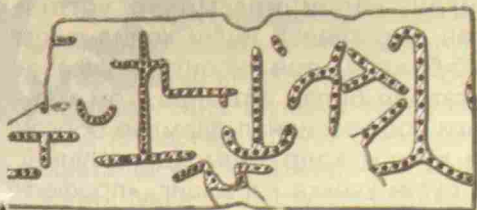
Раҳматуллоҳ қори ОБИДОВ. Такдирдан тониб бўлмас.....49

ДУНЁНИНГ СИРЛАРИ

Жамила САЙФИДДИНОВА. Жонзотлар ҳаёти.....53

ХАЗИНА

Шопўлат ШАЙДУЛЛАЕВ. Ўғирдаги битиклар 56

Ҳоз қишлоғидан топилган пиктографик белги-ёзув

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Виктор НЕКРАСОВ. Қирол Нью-Йоркда. Ҳикоя.....58

Шавкат ШУКУРОВ

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

Анвар ҚОДИРОВ, Лола МУРОДОВА. Экстремизм — мутаассибчилик маҳсули.....82

Эътибор СУЛТОНОВА. Асл насл эъзози.....83

Зайниддин ИСОМУҲАММАД. Устоз ва тараққиёт.....84

Матлуба ҚАҲҲОРОВА, Азиза СУЛТОНОВА. Маънавий-ахлоқий ворислик...86

Дилдора ҲАМИДОВА. Доимийликка айланаётган давомийлик.....87

Ҳидоят АЗИМОВА. Буюк шахс фожиаси.....88

Гулчеҳра ҚОБИЛНИЁЗОВА. Қалбада инсон манзараси.....89

Муқаррам НУРМАТОВА. Эзгу сўз — улги.....91

Жаббор ОМОНТУРДИЕВ. Сўзнинг тасаввуфий талқини.....93

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

Фахриддин МУСАЕВ,
Муртазо ҚАРШИБОЙ

HAR ISHDA MEHR KERAK

Инсоният XXI асрга замонавий тараққиётнинг кўпгина тамойиллари, белги ва аломатлари билан қадам қўйди. Бугунги кунда бу давр илм-маърифат, юксак технологиялар, глобаллашув ва ахборот асри бўлиб қолаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Президентимиз бу ҳақиқатни олдиндан чуқур ҳис этиб, бир неча йил муқаддам «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавобларида қуйидаги фикрларни алоҳида таъкидлаган эди: «Амир Темур бобомизнинг «Куч — адолатда» деган машҳур таъбирини бугунги кунга нисбатан қўллаб айтадиган бўлсак, мен бунга қўшимча қилиб, «Куч — билим ва тафаккурда» деган бўлардим. Келгуси асрда бу тамойил янада кучаяди ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади. Бинобарин, халқаро майдонда биз бошқа мамлакатлар билан соғлом фикр мусо-

бақасига, ижодий рақобатга киришмоғимиз лозим бўлади».

Бугунги кунда бу гаплар нақадар тўғри экани — дунёда ҳамма соҳада рақобат тобора кескин тус олаётганига барчамиз гувоҳ бўлиб турибмиз. Шу боис ўз соҳасини ҳадди аълосида билладиган, касбининг моҳир устаси бўлган, ҳар қандай ишни қойилмақом қилиб бажарадиган инсонлар, замонавий таъбир билан айтганда, том маънодаги профессионал одамлар борган сари кўпроқ қадр топмоқда. Шунинг учун бугун қаяққа қараманг, «профессионал» деган сўзга алоҳида урғу берилмоқда: «профессионал армия», «профессионал кадрлардан таркиб топган ҳукумат», «профессионал парламент», «профессионал жамоа», «ҳақиқий профессионал» ва ҳоказо. Бир сўз билан айтганда, инсоннинг қайси миллат ёки динга мансублиги эмас, қай-

си касб эгаси экани ва уни қай даражада эгаллагани тобора кўпроқ аҳамият касб этмоқда.

Афтидан, одамлар миллий ва диний хусусиятларига, сиёсий ва мафкуравий қарашлари, ягона тарихий маконга мансублигига кўра бирлашадиган жамиятлар ўрнини эндиликда аста-секин биринчи галда профессионал даражаси, яъни касб-кори кадрланадиган одамлардан иборат жамиятлар эгаллаб бормоқда. Тараққий топган Фарб мамлакатлари бунга мисол бўла олади. Тасаввур қилинг, борди-ю, Африка ёки Лотин Америкасининг олис бир мамлакатиди истеъдодли спортчи ёки мутахассис пайдо бўлса, қайси ирқ ёки миллатга мансублигидан, қаерда яшашидан қатъи назар, дарҳол эътиборга тушади, дунёнинг энг донгдор жамоаси ёки компаниясига жалб этилади. Четдан мисол излаб нима қилдик, билим ва истеъдодда ҳеч кимдан кам бўлмаган қанча-қанча ёшларимизнинг жаҳоннинг наман деган фирма ва ташкилотларида, олий ўқув юртларида фаолият юритиб, ўзбек ёшларининг нималарга қодир эканини амалда исботлаб келаётгани ўз ишини пухта биладиган одам ҳаммиша эътиборда бўлишини кўрсатади. Хуллас, бугун бутун дунёда одамни кадрлашда унинг ўз ишини қай даражада бажариши асосий мезонга айланиб бормоқда.

Президентимиз раҳбарлигида ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури бугунги замоннинг ана шундай талабларини ўзида мужассам этгани учун ҳам дунё миқёсида юксак эътирофга сазовор бўлди. Чунки бу дастурда ёшларни нафақат илм-маърифат, балки касб-хунарга ўргатиш масаласи ҳам пухта ишланган. Ҳозирги вақтда мамлакатимизнинг ҳамма туман ва шаҳарларидаги замонавий бинолари, таълим имкониятларига кўра институт ва университетлардан қолишмайдиган касб-хунар коллежлари

ана шу мақсадни кўзлаб барпо этилган. Юртимизда 2004 йилнинг июль ойига қадар 54 академик лицей ва 791 касб-хунар коллежи қурилиб, ишга туширилди. Бу ўқув юртларида ёш авлод илғор билимлар билан бир қаторда зарур касб-хунарларга ҳам ўргатилмоқда. Айни чоқда мамлакатимизда касб-хунар соҳалари бўйича етук мутахассис тайёрлайдиган, дунё андозаларига муносиб олий ўқув юртларининг сони ҳам ортиб бормоқда. Сўнгги йилларда юртимизда ташкил этилган бир қатор нуфузли институт ва университетлар фикримизнинг яққол далилидир. Бир сўз билан айтганда, бугун Ватанимизда касб-хунар ўрганиш, замон талаб қилаётган даражада профессионал кадр бўлиб етишиш учун барча шарт-шароитлар яратилмоқда.

Аммо бу — масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони шундан иборатки, муаммони фақат давлат тарафидан кўрсатилаётган эътибор, яратилаётган шарт-шароит билан ҳал этиб бўлмайди. Бунда одамларнинг дунёқараши, масалага ёндашуви ҳам катта аҳамият касб этади. Қолаверса, бўлажак мутахассиснинг ўзига, у вояга етаётган муҳитга ҳам кўп нарса боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қарасак, айрим юрдошларимиз, хусусан, ота-оналар онгиди ҳануз бу борада эскича қарашлар барҳам топмагани — бор гап. Ҳали ҳам «менинг ўғлим ойликка қараб кун кўрадиган ўқитувчи ёки шифокор бўлмайди, менинг ўғлим юрист бўлади», «менинг болам мойга ботиб юрадиган ишчи ёки хизматчи эмас, амалдор бўлади» дея бугунги ҳаёт талабини тушунмай, ҳатто менсимай юрган ота-оналар кам эмас. Улар эл-юрт манфати, миллат келажагини эмас, балки кўпроқ ўзининг шахсий иззат-нафсини ўйлайди. Уларни касбнинг сир-асрори, жозибаси, хосияти эмас, ундан келиши мумкин бўлган ноқонуний фойда ва

даромад, у орқали эришиладиган амал-мартаба кўпроқ қизиқтиради.

Ҳолбуки, юқорида айтганимиздек, ҳозирги кунда касб-ҳунар борасидаги қарашлар мутлақо ўзгариб кетди. Энди «оддий касб», «биринчи ёки иккинчи даражали касб», «машинада юрадиган амалдор» деган тушунчалар жуда нисбий бўлиб қолди. Ҳозирги тараққиёт замонида оддий бичиқчи — модельердан тортиб итбоқаргача, янги либосларни намойиш қиладиган хушбичим аёллардан тортиб ресторан ошпази, тажриба ўтаётган стажёргача жамиятда ўз ўрни ва нуфузини топиб бормоқда. Уларнинг баъзилари ҳатто обрў-эътибор ва бойлик орттиришда манаман деган касб эгаларини ҳам ортда қолдирмоқда. Бинобарин, ишини меҳр билан астойдил ва пухта бажарадиган бўлса, ҳеч қайси касб эгаси хор бўлмайди. Негаки дунёда кераксиз касбнинг ўзи йўқ. Борди-ю, ишини ўлда-жўлда, дейлик, адабий тилни ҳар икки сўздан бирига «-лар» қўшимчасини қўшиб гапиришдан иборат деб билладиган, ҳатто жонсиз нарсаларнинг ҳаракатига ҳам «-лар» қўшиб, «хурмат» билан гапирадиган бизнинг журналистларга ўхшаб қўл учида қиладиган бўлса, юристми, иқтисодчимми, дипломатми — бундан қатъи назар, номдор дорилфунуннинг дипломи ҳам ёрдам беролмайди, бундай «мутахассис»нинг бозори касодга учрайди.

Демак, ҳар ишда авваламбор меҳр керак. Меҳр — профессионализмнинг асосидир. Албатта, билим, кўникма ва тажриба ҳам зарур. Лекин ҳар бир касбнинг моҳиятини, таъбир жоиз бўлса, гўзаллик ва нафосатини ҳис этиш учун аввало меҳр бўлмоғи лозим. Мирзо Улуғбекнинг буюк мунажжим бўлиб етишиши учун асос бўлган нарса юлдузларни ўрганишга бўлган меҳр ва иштиёқ эмасми? Бу улуғ зотнинг бошқа соҳалар бўйича маълумоти ва тажри-

баси ҳам етарли эди. Бироқ мунажжимликка бўлган муҳаббати барчасидан кучлироқ эди.

Айрим ота-оналар кўпинча касб-ҳунар билан мансабнинг фарқига бормайди. Улар юрист ёки сиёсатшунос бўлган одам эртага албатта катта амалдор бўлиб етишади, деб ўйлайди. Ваҳоланки, мансаб-мартабага фақат диплом билан эмас, ишга бўлган ҳалол муносабат, эл-юртга садоқат, фидойилик, раҳбарлик салоҳияти каби кўплаб фазилатлар эвазига эришилади. Ахир, «амалдор» сўзи ҳам доим иш билан машғул, иши кўп одам деган маънони билдиради. Бунинг устига, мансаб — бир умрлик бойлик манбаи ҳам эмас. Мансаб — аввало ишонч ва масъулият. Таъбир жоиз бўлса, у — ўзига хос бир омонат. Бу омонатни бус-бутун сақлаш, ишончга муносиб бўлиш учун ҳам илм-ҳунар, тажриба ва қобилият даркор. Шу боис яхши касб — туганмас бойлик, бир умрлик ҳамроҳ, десак, тўғри бўлади. Мансаб қўлдан кетиши мумкин, аммо илм-ҳунарни ҳеч ким тортиб ололмайди. Шунинг учун қадимда шох бўлсин, гадо бўлсин — ҳаммининг фарзанди имкон қадар касб-ҳунар ўрганган. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳодни олайлик. У кимсан — Чин хоқонининг ўғли, шаҳзода. Лекин дунёда у ўрганмаган илм ва ҳунар қолмайди. Тош йўниш ёки меъморликни ҳам, камон отиш, отда чопиш, сувда сузишни ҳам — барча касбу корни мукамал ўрганади. Нима учун? Аслида, шу ҳунарларни эгалламаган тақдирда ҳам Фарҳод олий мансабдор — подшо бўлишга ҳақли эди. Лекин Фарҳод шох бўлиш, мамлакатни бошқариш учун ҳам аввало илму ҳунар ўрганиш, масъулиятли вазифага муносиб бўлиш лозим деб ҳисоблайди.

Тайинли касб-ҳунар ва билим соҳиб бўлмасдан, катта ҳаёт қозониди қай-

намасдан мансаб даъво қилиш, обрў-эътибор тамасида юриш бамисоли рицарлик касалига чалинган Дон Кихотнинг хатти-ҳаракатларини эслатади. Собиқ шўро тузумини эслайсизми — ҳамма соҳада «донкихотчилик»ни кўриш мумкин эди. Даъволар улкан эдию, бундан одамларга фақат ташвиш ва кулфат келарди, холос. Ёки машҳур бир мультфильмдаги манман тўти — Кешани олинг. Шўро тузумида суратга олинган бу фильмда ўша даврнинг иллатлари, хусусан, донкихотчилик касали ажойиб тарзда фош этилган. Шундай экан, ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатгани маъқул. Ҳолини билган ҳоримайди, дейдилар-ку. Касбини эплотмайдиган бирон Дон Кихот мансаб курсисига ўтириб қолса борми, қанчадан-қанча одам кийинчилик ва изтироб чекади.

Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли, дейдилар. Замонавий касб-ҳунарларни эгаллаш, тараққиёт билан ҳамқадам бориш масаласида ҳам ўтмиш воқеаларидан зарур сабоқ чиқариш зиён қилмайди. Чунки бу соҳадаги бепарволик қоқоқликка олиб келиши муқаррар. Ҳинд халқининг буюк фарзанди Жавоҳарлаъл Неру бобурийлар сулоласининг намояндаси Акбаршоҳ ҳақида фикр юритар экан, унинг табиатида илм-маърифатга катта қизиқиш билан бирга, аллақандай лоқайдлик ҳам кўзга ташланишини таъкидлайди ва ана шу ҳол Ҳиндистоннинг тарихда қоқоқликка юз тутиш сабабларидан бири бўлганини уқтиради: «Лекин шуниси жуда галатики, баъзи соҳалар унда қизиқиш уйғотмас ва аниқ-равшан кўриниб турган айрим муаммоларни тадқиқ этиш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Буюк сулолага хос шаън-шавкати ва қуруқликдаги қудрату салтанатига қарамай, у денгизчилик соҳасида заиф эди... Акбар қуруқликда қанчалик қудратли бўлмасин, денгизда португалияликлар ҳукмрон эди...»

Неру Акбарнинг артиллерия, матбаачилик, соатсозлик каби соҳалардаги кашфиётларга ҳам бепарво қараганини афсус билан тилга олди.

Бугун фарзанд тарбиясида, унга илм-маърифат ўргатишда бирёклама иш тутиб, лоқайдликка йўл қўяётган ота-оналар камми? Ҳамманинг фарзанди юрист ёки банкчи, журналист ёки санъаткор бўлса, техник тараққиёт, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бошқа ишларни ким қилади? Яширишнинг ҳожати йўқ, ҳозирданоқ техник таъмирлаш ёки тузатиш билан боғлиқ ишлар бўлса, Оврүпо миллатига мансуб мутахассисни излаб қоламиз. Чунки ўзимизнинг ёшлардан ўшалар даражасида ишни қойилмақом қилиб бажарадиганлари ҳали кам. Бунга, аввало, касб-ҳунар ва меҳнат тарбиясини нотўғри тушунадиган ёки мутлақо тушунмайдиган ота-оналар сабабчи. Мактабларимизда ҳам меҳнат дарслари кўнгилдагидек ўтилмайди. Болаларни ҳунарга қизиқтирадиган касб тўғарақлари тикувчилик-бичувчилик, кулолчилик ёки ёғоч устачилигидан нарига ўтмайди. Айримлар «Энди замон ўзгарди, аввало инглиз тилини ўрганиш керак» деб боланинг диққат-эътиборини фақат шу соҳага йўналтиради. Яна баъзилар «Динга эркинлик берилди, энди диний илмларни ўрганиш керак» деб боланинг бор қобилиятини шунга қаратмоқчи бўлади. Ҳолбуки, замон ҳамма соҳада илғор, ҳамма соҳада профессионал бўлишни талаб этмоқда.

Президентимиз нутқ, маъруза ва суҳбатларида ёшларга мурожаат қилиб, фақат хорижий тилларни ёки алоҳида фанларни ўрганиш, буюк аждодларимиз эришган ютуқларга маҳлиё бўлиб яшаш билан иш битмаслигини, ҳаёт синовларида товланиш, амалий кўникма ва тажрибаларга эга бўлиш лозимлигини алоҳида таъкидлаши бежиз эмас.

Юқорида айтилганидек, мамлақати-

мизда кўплаб касб-хунар коллежлари фаолият юритмоқда. Лекин бундан, ёшларни касбга тайёрлаш фақат ана шу билим масканларининг иши, деган хулоса чиқмаслиги керак. Чунки касб-хунар, меҳнат тарбияси оиладан бошлаб олий мактабгача, маҳалладан тортиб меҳнат жамоаларигача — бутун жамият фаолиятининг асосий эътиборида бўлишини даврнинг ўзи талаб қилмоқда.

Меҳнат ва касб тарбиясидаги бирёқламлилик, ёшларга илғор ва фаол касблар, дейлик, техник тараққиёт билан боғлиқ хунарларни камроқ ўргатиш охир-оқибатда инсоннинг турмуш тарзи, дунёқарашига ҳам таъсир этади. Бунинг натижасида одам фаол, тўлақонли ҳаёт кечириш ўрнига ҳамма масалада «бизга шуниси ҳам бўлаверади», «кунимиз ўтиб турса бўлди-да» деган заиф ва ночор ёндашувга амал қилиб яшайдиган бўлиб қолади. Бу эса пировардида жамият ҳаётининг орқага кетиши, қоқоқликка дучор бўлишига олиб келади. Ваҳоланки, бугунги кунда фақат рўзгорни эмас, балки дунёни тебратишга арзийдиган касб-хунарларни эгаллаш учун кураш бормоқда. «Кун ўтиб турса бўлди-да» деган қарашнинг ўзида касб-хунарни мукамал ўрганишга рағбат ва иштиёқнинг йўқлиги яққол билиниб туради. Тўғри, буни халқимизга хос сабр-қаноат ҳисси билан ҳам изоҳлаш мумкин. Албатта, тана ва руҳни соғлом тарбиялаш, моддий бойликлардан тежамкорлик билан фойдаланиш, ҳаётни оқилона йўлга қўйиш масаласида сабр-қаноат керак. Аммо касб-хунар ўрганишда қаноат ва чегара бўлмаслиги даркор. Чунки комилликнинг чегараси йўқ. Илм ва хунар ўрганиш эса комилликнинг асосий шартларидан бири.

Касб танлашдан асосий мақсад қорин тўйдириш, бўкиб яшаш ҳам бўлмаслиги лозим. Ахир, ота-бобола-

римизнинг «Бир йигитга қирқ хунар ҳам оз» деган ҳикматли гапи бир ишни эплотмасдан бировга ялиниб ўтириш эркакман деганнинг ориятига тўғри келмайди, гурурни сақлаган ҳолда, ҳар ишни ўз кўли билан қилган яхши, деган маънода айтилган. «Кун ўтиб турса, рўзгорни тебратишга ярайдиган бирор касб бўлса, бас» деган кайфият — аввало руҳимиздаги танбаллик ва заифлик, ҳаётга фаол аралашидан чўчиш асорати. Шунинг учун айрим юртдошларимизда энгил-елпи бажариладиган, лекин тушуми, даромади оила эҳтиёжини қоплашга етадиган юмушларни излашга иштиёқ кучли. Оғирнинг устидан, энгилнинг остидан ўтиб, ўзини ишбилармон қилиб кўрсатиш илллати шундан келиб чиқади. Бироқ ҳаётда кам куч, билим ва тажриба сарфлаб, меъеридан ортиқ фойда олинандиган иш ёки касб бўлмайди. Дунёда ҳамма нарса ҳисобкитобли, ҳамма нарса мутаносиб — нима эксангиз, шуни ўрасиз. Касбни чала эгаллаб, зўр одам бўламан деганлар адашади.

Бугунги кунда илғор халқлар ва миллатлар «Биз — зўрмиз, ҳар ишга қодирмиз» деган мафкура билан яшамоқда. Шу боис қанчалик қийин ва мураккаб бўлмасин, ривожланиш йўлидан олға бормоқда. Президентимиз томонидан ана шу ҳақиқатни чуқур англаган ҳолда илгари сурилган «Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, ҳеч кимдан кам бўлмаймиз ҳам» деган ғоя бизни ўз қобилиятимизга ишониб, кучли бўлиб яшашга даъват этади.

Шу ўринда, аччиқ бўлса ҳам, бир ҳақиқатни айтиш керак. Заифлик бизнинг руҳимизга шу қадар сингиб кетганки, энг мумтоз кўшиқларимиз ҳам «келмади», «топмадим», «топилмади», «қайдан топарман», «толеим йўқ», «шўрпешонаман», «йиғларман», «қон йиғларман» каби нотавонликни ифода этадиган сўзлар билан тўлиб-тош-

ган. Бундан мақсад нима? Мақсад фарзандларимизни фақат нажотни четдан кутиб, «Берса — берар, бермаса — говлаб кетар» қабалида яшашга ўргатишми? Тасаввур қилинг, овруполик ёки америкалик ўз ёрига шу тарзда ёлвориб, гурурини оёқости қилиб ўтирадимми? Ҳеч қачон. Ёрини излаб бориб, тўқсон алпнинг курагини ерга теккизган Алпомишнинг орияти қаёқда қолди? «Жон чекмасанг — жонона қайда» деган нақлларнинг кучи ва таъсири қаёқда қолди?

Албатта, сиз, азиз журналхон, биз шарқлик бўлсак, Оврупою Америкаси билан нима ишимиз бор, ўз қўшиғимизни айтсак, нима бўпти, дейишингиз мумкин. Бугун, глобаллашув даврида биз бутун дунё билан бақамти, ҳамжиҳат яшамоқдамиз. Замонавий коммуникация ва ахборот тизимлари шунчалик ривожланиб кетдики, олимлар таъкидлаётганидек, бутун олам гўёки катта бир қишлоққа айланиб қолди. Унинг бир чеккасида кичкина ёнги ёки шовқин чиққудек бўлса, ўша заҳоти нариги чеккасида акс садо беради. У ердаги одамлар ҳам ваҳимага тушиб, лаш-лушини йиғиштира бошлайди. Қолаверса, ота-бобомиздан қолган гап бор: «Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб зикр қил». Кун сайин, соат сайин тараққиётда илгарилаб бораётган халқларни кўриб бугун фикр қилмасак, эртага фикрлаш имкони ҳам қолмайди.

Ёдингизда бўлса, кечаги замонда уйингизнинг бирор ери дарз кетсаю уста чақирсангиз, бузилган жойни қўл учида амал-тақал қилиб бутлаб кетарди. Чунки усталар меҳр билан ишламас, оғриниб, нолиб ҳаракат қилар, касбини эътиқодга айлантиришдан манфаатдор ҳам эмасди. Негаки, ишни қай даражада бажармасин, оладигани ўша ойлик эди. Тузатилган жой бирикки ой ўтганидан кейин яна яроқсиз

ахволга тушар, тагин уста чақиршига тўғри келарди. Бу ҳолат бир неча бор такрорлангач, охири чўнтагингиздан пул чиқариб, устанинг кайфиятини кўтаришга, унинг кўнглида касбига озгина меҳр уйғотишга мажбур бўлардингиз. Бошқача айтганда, эркин бозор муносабатлари қатъий тақиқланган муҳитда барибир, охир-оқибатда бозорга хос тамойилни қўллашга мажбур эдингиз. Шундагина ташвишингиз энгиллашарди.

Шу маънода, «кун ўтиб турса бўлди-да» деган қарашнинг одамлар онгида илдиз отишига шўро тузумида эҳтиёжнинг сунъий равишда турғунлаштирилиши ҳам сабаб бўлди. Эҳтиёжи турғунлашган одам эса изланмайди, тadbиркорлик йўлларини қидирмайди.

Беихтиёр атоқли немис мутафаккири Макс Вебер таҳлил этган куйидаги мисол эсга тушади: ўрилган бир морген (0,25-0,33 гектар) ғалла учун бир марка ҳақ оладиган ўроқчи кунига 2,5 морген ғалла ўради ва 2,5 марка ҳақ олади. Хўжайин ҳосилни нобуд қилмай тезроқ йиғиб олай, дейдию иш ҳақини одатдагидан кўра бир оз оширади — бир моргенга бир эмас, 1,25 марка ҳақ тўлашга рози бўлади. Шу тариқа унддорлик уч моргенгача ортишига умид қилади. Лекин ташаббускорликдан йироқ, аъъанавийлик руҳида тарбия топган ўроқчи кўпроқ пул ишлаб қолиш имкониятидан фойдаланиш ўрнига, «шундоқ ҳам етиб турибди-ку, бўлди-да» деб, одатдагидек, 2,5 маркалик иш билан кифояланади: энди 2,5 морген ўрнига 2 морген ўра бошлайди. Фалсафашунос Абдурахим Эркаев бу мисолни шарҳлар экан, бундай ҳулоса чиқаради: «Кўрдингизми, аъъанавийлик руҳидаги меҳнат ва турмуш шароитида моддий рағбат биринчи ўринда турмайди ва у самарали иқтисодий омилга ҳам айланмайди. Чунки бундай шароитда инсон эҳтиёжлари турғунлик

касб этади» («Тафаккур» журнали, 2000 йил, 3-сон, 24-бет).

Эҳтиёжлар турғунликка юз тутгани билан ҳаёт турғунликка юз тутмайди. Аксинча, турғунликка юз тутган эҳтиёж билан тараққиёт ўртасидаги зиддият кучайиб, янги-янги муаммолар пайдо бўлаверади. Собиқ СССР замонида бунинг оқибатларини кўрдик. Бундай шароитда кўлидан озгина иш келадиган одамнинг номи ўринсиз равишда афсонага айланиб кетар, гўёки у бўлма-са, бошқаларнинг куни ўтмай қолади-гандек эди.

Тараққий топган мамлакатларда эса бунинг тамоман акси — ҳар бир одам профессионал, ўз ишининг устаси. Бу давлатларда шундай бўлмасликнинг иложи йўқ. Акс ҳолда, жамиятдаги рақобатга дош бериш мушкул, кун кўриш чиндан ҳам қийин бўлади.

Эсингизда борми, қадимий эртакларда халқ оғир муаммолар олдида ожиз қолганда, мард ва ботир, ўз касбининг устаси бўлган олижаноб инсонларга эҳтиёж сезади. Шундай вазиятларда ҳукмдорлар ҳеч иккиланмай, кимда-ким ушбу балони даф этса ёки унинг ечимини топса, давлатимизнинг ярмини тортиқ қиламиз, деган қабилда ваъдалар беради. Ва шундай баҳодир кутилмаганда оддий халқ орасидан чиқиб келади. Бунда катта фалсафий маъно бор. Биринчидан, халқ — барча офатларнинг балоғардони. Иккинчидан, халқ — бунёдкорлик манбаи. Лекин ўша ҳукмдорларнинг фақат дўппи тор келганда халққа мурожаат қилиши ҳам улар бошқараётган жамиятда эҳтиёжнинг турғунлиги, ташаббус ва тадбиркорликнинг йўқлиги оқибати. Шунча халқ орасидан фақат битта баҳодир чиқиши, бутун жамиятнинг тақдири бир одамгагина боғлиқ бўлиб қолиши эса эҳтиёж турғунлиги омmani қандай мушкул аҳволга солиб қўйишини кўрсатади.

Табиийки, одамзод тақдирини хавфхатарга қўйиб, умрбод қандайдир халоскор куч — афсонавий баҳодирга ишониб яшаёлмайди. Бир куни келиб юксак хаёллари амалий ишга айланади — ана шундай инсонларни ғойибдан кутиб яшагандан кўра ўзи тарбиялаб вояга етказиши маъқул эканини англаб етади. Бугун бутун дунё ана шундай мафкура билан яшамоқда. Жумладан, бизнинг юртимизда ҳам бу борада кўп ишлар қилинмоқда. Чунончи, Президентимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаган, ҳар томонлама соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш борасидаги изчил сиёсати ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатларимизнинг нечоғлиқ амалий аҳамият касб этиб бораётганидан далолат беради.

Албатта, ўз касби билан юксак камолотга эришган инсонларни тарбиялаш йўлида тарихимизда ҳам кўп уриши ва ҳаракатлар бўлган. Буюк ватандошимиз Баҳоуддин Нақшбанднинг «Кўлинг — ишда, кўнглинг — Оллоҳда бўлсин» деган даъватини эсга олайлик. Бунинг моҳиятини бир иш қилсанг, меҳр ва эътиқод билан қилгин, деган маънода ҳам тушуниш мумкин. Ота-боларимизнинг қадим-қадимдан, бир иш қилсанг, тоза қил, озода қил, эҳшунинг бир жойда бўлсин, дея насихат қилгани, жиддий юмушга киришишдан олдин покланиб, эзгу ният қилиб, кейин иш бошлагани ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди. Чунки кўнгил Оллоҳда бўлса, иш ҳам ҳавас ва иштиёқ билан, чин дилдан — астойдил адо этилади. Бундай одам ишни сифатсиз, хом-хатала қилолмайди. Негаки Оллоҳни ўйлаган одамдан ёмонлик чиқмайди. Кўҳна шаҳарларимиздаги асрий обидалар абадиятининг сири ҳам шунда — уларни барпо этишда уста-меъморларнинг қўли ишда, қалби Оллоҳда бўлганидир десак, хато бўлмас.

Ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг куйидаги сўзларини эслайлик: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингим, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай». Демак, Бобур Мирзонинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Мирзо даврида касб-ҳунар эгалари ўз ишини мукамал бажарувчилар, бугунги таъбир билан айтганда, ҳақиқий профессионаллар бўлган.

Эътибор берганмисиз, хорижликлар иш масаласида, касбга доир юмушларда бир-бирини аяб ўтирмайди. Чунки улар ўз иши ва касбини эътиқоддек муқаддас деб билади. Уларнинг ишига бўлган меҳрида оиласи, ватани ва халқига бўлган муҳаббати мужассам. Борди-ю, ишига, касбига озгина хиёнат қиладиган бўлса, бундан халқи ва ватани, унга ишонч билдирган жамоаси қанчалик зарар кўришини яхши тушунади.

Мутафаккир бобомиз Алишер Навоий ҳазратлари инсон ҳар бир ишни меҳр билан бажаришини орзу этиб, камолотни ўзинга касб қилиб олгин, дея авлодларга мурожаат қилган. Биз истиқлолга эришганимиздан кейин камолотни, тараққий этишни ўзимизга касб қилишга астойдил бел боғладик. Лекин

бу жараёнда шуни доимо ёдда тутмоғимиз лозимки, буюк ишлар, юксак марралар сари ҳаётий илм-ҳунарларни ўзлаштириш, авваламбор уларга меҳр кўйиб, шу йўлдаги интилишни эътиқодга айлантириш орқали борилади. Бу гоё, бу фалсафа Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган замонавий таълим моделида ўзининг теран ифодасини топган. Айнан шу боис бу модель оддийликдан мураккабликка қараб борадиган, ўқувчи ёшларнинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камолотини назарда тутадиган, бугунги тараққиёт талабларини тўла-тўқис инобатга оладиган кўп босқичли тизимдир.

Биз — меҳридарё, ҳиммати баланд халқимиз. Бор меҳримизни фарзандларимиз, оиламиз, ёру дўстларимиз, она Ватанимиз ва халқимизга бериб яшаймиз. Ҳатто бегона одамларга ҳам қалбимизни очиб, уйимиздан жой бериб, мурувват қиламиз. Эл-юртга бўлган муносабатимиз самимийлигини кўрсатиб, топган-тутганимизни сарфлаб тўйлар қиламиз, ҳашарларда қатнашамиз, хайрли ва савоб ишларга бош кўшамиз. Баъзан ҳаддан ошириб юборган жиҳатларимиз ҳам бўлади. Ана шу буюк меҳрининг бир қисмини касб-ҳунарга, замонавий илмларни ўрганишга бағишласак, кўзлаган мақсадларимизга тезроқ етишимиз, тараққиётнинг бошида бораётган халқларга яқинлашишимиз шубҳасиз.

*Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўркисизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро одам яралган.*

*Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўқар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.*

Эркин ВОҲИДОВ

G'ARB VA LIBERALIZMI

Учинчи мақола

Биз аввалги мақолаларимизда либерализмнинг икки шакли — гарбона таълимот ва ижтимоий-фалсафий қарашларни ўзида мужассам этган американча либерал демократия ҳамда унинг Японияда қарор топган шарқона моделининг шаклланиш тарихи, мазмун-моҳияти, ўзига хос тамойиллари хусусида фикр юритган эдик. Бундан кўзланган асосий мақсад — ушбу ёндашувларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эмас, аксинча, ҳар бирининг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил этиш, айниқса, АҚШ ва Япония каби давлатларнинг юксак ижтимоий-иқтисодий тараққиётини белгилаб берган омилларни аниқлаш, мухтасар айтганда, либерал демократиянинг кучли ҳамда заиф томонларини ўрганиб, тегишли хулоса чиқаришдан иборат эди.

Асосий хулоса эса бундай: либерализмнинг жамият ҳаётини демократиялаштиришга қаратилган фалсафий ва ижтимоий-сиёсий ғоялар тизими, жумладан, мазкур таълимотнинг инсон ҳуқуқ ва эркинларининг устуворлиги, хусусий тадбиркорликнинг дахлсизлиги ҳамда унинг фаолиятига маъмурий тизим аралашувининг чекланиши, сўз ва матбуот эркинлигининг кафолатланиши, умуман, жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштиришни назарда тутадиган фундаментал тамойиллари ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти сари интилаётган ҳар қандай мамлакат учун муҳим аҳамият касб этади.

Тўғри, кейинги вақтда либерализм таълимотининг инқирозга юз тутаётгани, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар йўлида ғов бўлаётгани ҳақида мулоҳазалар кўпайиб бормоқда. Айрим муаллифлар бу таълимотни маънавий қадриятлар ва оиланинг ахлоқий асосларига путур етказишда айблаётган бўлса, бошқалари унинг жаҳонда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга ҳолисона баҳо бера олмаётгани, мазкур жараёнларга икки хил андоза билан ёндашаётганини таъкидламоқда. Масалан, машҳур француз адиби

SHARQ

Морис Дрюон бу борада ўз юртидаги вазият ҳақида тўхталиб, бугун либерализмнинг ўнглар ҳам, сўллар ҳам, мўътадил сиёсий арбоблар ҳам қоралаётганини ўқтирди.

Дарҳақиқат, либерализм замирида шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг мутлақлаштирилиши, турли мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий-маърифий ҳаёти фақат либерал ғоя ва қарашлар асосида баҳоланиши ўша давлатларнинг миллий қадриятлари, анъаналари, ҳатто мустақил ривожига путур етказиши мумкин. Бу ҳол ўтган асрнинг охирида мустақилликка эришган собиқ Иттифоқ республикалари иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида айниқса яққол намоён бўлди. Масалан, Россияда либерал ғоя ва қарашлар жамият ҳаётининг барча соҳаларига тўғридан-тўғри сингдирилиши жамиятнинг кескин табақалашуви (яъни бир тарафда — бой-бадавлат олигархлар, иккинчи тарафда — аксарият аҳолининг ночор гуруҳлари) сабаб бўлди, шунингдек, Ғарб турмуш тарзи ва менталитетига хос қадриятлар кенг тарқала бошлади. Табиийки, Ғарб либерализми тамойилларига таянган тараққиёт стратегиясининг оқибатлари, айниқса, миллатнинг урф-одат ва қадриятларини асраб-авайлаш, уларни келгуси авлодларга бекаму кўст етказиш масаласи бугун кўплаб россиялик олим ва зиёлиларни жиддий ўйлантирмоқда.

Президент Ислом Каримов “Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” асарида мамлакат миллий тараққиёт модели ҳақида фикр юритиб, бундай деган эди: “Биз бошқа давлатларнинг ривожланиш жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ этса бўладиган барча ижобий тажрибаларидан фойдаланиш имкониятини истисно қилмаймиз. Айни чоқда, бирон бир андозадан, ҳатто у муайян мамлакатда ижобий натижаларга олиб келган бўлса ҳам, кўр-кўрона нусха кўчириш мутлақо номақбулдир. Шуниси аниқ-равшанки, муайян воситалар ва усуллар қайси мамлакат учун мўлжалланган бўлса, улар ўша мамлакатга хос алоҳида шароитдагина ижобий самара бериши мумкин. Аксинча, аслида бегона, ёт андозалар сунъий равишда тиқиштирилган жойда иқтисодий ислохотлар муқаррар равишда барбод бўлаверади”. (Ислом Каримов. **Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1998, 87-88-бетлар.**)

Шу боис Ўзбекистонда ислохотларнинг дастлабки босқичлариданоқ юр-

тимизнинг ўзига хос тарихи, геостратегик ўрни, табиий-маъданий захира-лари, халқимизнинг бой илмий, фалсафий, маънавий-маърифий мероси, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлигига таянган ҳолда демократия тамойиллари изчил жорий этилмоқда. Бу сиёсатнинг самараси, ютуқ ва камчиликлари авваламбор иқтисодий эркинлаштириш, хусусан, фаровон ҳаёт бунёдкори ҳисобланган хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш ҳамда мулкдорлар синфини шакллантиришда айниқса яққол намоён бўлади.

Эркин жамият бунёдкори

Ҳақиқатни англаш учун дунёда фақат битта синалган услуб бор. Солиштириш керак, қийслаш керак.

Ислом КАРИМОВ

Ватанимизда истиқлол йиллари бошқарувнинг мустабид тузумдан мерос бўлган маъмурий-буйруқбозлик услубидан воз кечилиб, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодийига босқичма-босқич ўтиш сиёсати қатъият билан амалга оширилмоқда. Халқимиз хоҳиш-иродаси билан танлаб олинган бу сиёсатнинг мазмун-моҳияти, асосий йўналишлари ва амалиётга жорий этиш йўл-йўриқлари Президент Ислом Каримов асарларида атрофлича асослаб берилган. Биз бу ўринда масаланинг бошқа бир муҳим жиҳати, яъни мамлакат иқтисодий тараққиётининг асосий омилларидан бири — Фарбда ўрта синф деб юритиладиган мулкдорлар синфининг шаклланиши, бу тоифанинг мамлакат иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётида тутган ўрни, шу соҳадаги ютуқ ва камчиликлар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Бугунги дунёнинг АҚШ, Англия, Япония, Германия каби мутараққий давлатлари, “Осиё арслонлари” дея эътироф этилган ва кейинги йигирма ўттиз йил мобайнида эришган иқтисодий юксалишлари билан кўпчиликни ҳайратга солган Жанубий Қурия, Сингапур, Тайван, Малайзия сингари мамлакатлар ҳамда Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида тўплаган тажрибаси шундан далолат берадики, том маънода мулкдорлар синфини шакллантирмасдан туриб, эркин бозор муносабатларини ривожлантириб, биз орзу қилган фаровон, маърифатли жамиятни барпо этиб бўлмайди.

Мамлакатимиз ўн уч йил давомида бу борада мураккаб ва машаққатли тараққиёт йўлини босиб ўтди. Агар ислохотларнинг дастлабки даврида асосий эътибор мамлакатни шўро даврида бошланган иқтисодий инқироздан олиб чиқиш, ривожланишнинг стратегик йўналишларини белгилаш ва унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳамда ҳуқуқий асосларини яратишга қаратилган бўлса, 2000 йилдан эътиборан давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини либераллаштириш сиёсати устувор аҳамият касб эта бошлади. Айниқса, мулквий муносабатларнинг эркинлашуви, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожига кенг йўл очилиши ислохотлар ва янгиланиш ғояларини амалга оширишда фаоллик кўрсатадиган, эркин иқтисодий фаолият, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини қадрлайдиган мулкдорлар қатламининг шаклланишига замин яратди.

Эътиборли жиҳати шундаки, бугун халқ хўжалигининг деярли барча соҳаларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, умумий овқатланиш каби анъанавий соҳалардан тортиб маркетинг, менежмент, консалтинг, суғурта, туризм ва бошқа соҳаларгача) фаолият юритаётган ана шу синф вакилларининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожига қўшаётган ҳиссаси йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бу ҳақда муайян тасаввур ҳосил қилиш учун далил ва рақамларга мурожаат этайлик. Агар 2000 йилнинг бошларида юртимизда 5,5 минг тадбиркорлик субъекти ва 28 минг 600 микрофирма фаолият юритган бўлса, 2004 йилга келиб уларнинг сони 250 мингга етди. Бунга аграр соҳада амалга оширилган ислохотлар туфайли пайдо бўлган 87,5 минг фермер хўжалигини ҳам қўшадиган бўлсак, уларнинг умумий сони 337,5 мингга етгани, яъни тўрт йил мобайнида ўн баробарга кўпайгани маълум бўлади. Ёки мулкдорларнинг статистикада энг муҳим кўрсаткичлардан бири сифатида эътироф этиладиган мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улушини олиб кўрайлик. 2000 йилда бу кўрсаткич атиги 29,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилда у 37 фоиздан ошди. Бу соҳадаги бугунги асосий вазифа — иқтисодиётда эркин рақобат муҳитини жадал шакллантириш, хусусий секторни янада ривожлантириш орқали унинг ялпи ички маҳсулот тайёрлашдаги улушини 60-65 фоизга етказишдан иборат. Бу, ўз навбатида, иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши, аҳоли даромадлари ва фаровонлигининг ошиши, ҳақиқий мулкдорлар синфининг шаклланиши, демакки, кўпгина ижтимоий муаммоларни ҳал этиш имконини яратган бўлур эди.

Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес корхоналари фаолияти, айниқса, аҳолини иш билан таъминлаш, бандлик масалаларини ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Бундан ўн икки йил муқаддам давлатимиз раҳбари “Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли” асарида бозор иқтисодиётининг нафақат ижобий, балки ўтиш даврига хос салбий жиҳатларини ҳам, хусусан, иқтисодиётнинг издан чиқиши, кўпгина корхоналарнинг синиши оқибатида ишсизликнинг кучайиб кетишини эътиборга олиш зарурлигини таъкидлаган эди. Шу маънода, мазкур муаммони ҳал этишда хусусий секторнинг ўрни беқиёсдир. Келинг, рақамларни қиёслашда давом этайлик. Маълумотларга кўра, 1999 йилнинг биринчи ярмигача кичик ва ўрта бизнес корхоналарида 400 минг киши ёки иш билан банд бўлганларнинг атиги 5 фоизи меҳнат қилган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 5,5 миллионни ёхуд иш билан таъминланганларнинг 57 фоизини ташкил этган. Агар юртимиздаги ҳар бир оилада ўртача учтадан аъзо бўлса, қанча одам тадбиркорлар фаолиятдан баҳраманд бўлаётганини тасаввур этиш қийин эмас. Биргина 2003 йилда кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 375 минг иш ўрни яратилгани ҳам бу соҳанинг иқтисодий салоҳияти ва имкониятларидан дарак беради.

Шу боис ислохотларнинг ҳозирги босқичида асосий эътибор хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни янада ривожлантириш, мулкдорлар ҳақ-ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоялаш, уларнинг йўлидаги ғов ва тўсиқларни бартараф этиш, мамлакатимизда чинакам иқтисодий фаолият эркинлигини кафолатлаш, унинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ҳамда амалдаги қонунларни такомиллаштириш, ижросини таъминлашга қаратилаётган

ни бежиз эмас. Чунки бу муаммоларни ҳал этмасдан туриб мамлакат иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорлигини ҳам, жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштиришни ҳам тасаввур этиб бўлмади.

Бироқ, афсуски, юртимизда тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари яратилгани, унинг эркинлигини таъминлайдиган ("Тадбиркорлик фаолияти эркинлигини кафолатлаш тўғрисида") махсус қонун қабул қилинганига қарамай, маъмурий тизим ва ҳуқуқ-тартибот идораларининг бу соҳага асоссиз аралашуви давом этмоқда, тадбиркорларнинг узоқ муддатли имтиёзли кредит олиш имкониятлари кўпинча сунъий равишда чекланмоқда, солиқлар юки бир оз енгиллашган бўлса-да, ҳамон малолли даражада қолмоқда. Ваҳоланки, тадбиркор ва ишбилармонлар мамлакат иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш баробарида ижтимоий соҳада тўпланиб қолган муаммоларни ҳал этиш, эҳтиёжманд оилалар, ногиронлар, нафақачилар, етим-есирларга моддий ёрдам беришдан ҳам четда тургани йўқ. Масалан, юртимизда 845 академик лицей ва коллежнинг барпо қилиниши, минглаб ўрта мактабларнинг таъмирланиши ва моддий-техникавий жиҳозланиши, кўпгина замонавий дам олиш масканлари, маҳалла гузарлари, бозорлар ва аҳолига хизмат кўрсатадиган бошқа объектларни бунёд этишда тадбиркор ва ишбилармонларнинг ҳам ҳиссаси бор. Хўш, унда нима сабабдан юртимиз тараққиётига хизмат қилаётган ушбу соҳа вакиллари ҳамон турли тазйиқ ва тўсиқларга дуч келмоқда? Мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш, жамиятимизда чинакам демократик эркинликларни жорий этиш, хусусан, мулкдорлар қатламининг ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлаш учун нималарга эътибор қаратиш лозим? Масалага бир оз ойдинлик киритиш мақсадида бу соҳадаги муаммо, ютуқ ва камчиликларни аниқлаш имконини берадиган қизиқ бир тадқиқот натижалари ва хулосаларига мурожаат этмоқчимиз.

2003 йилда Швейцариянинг иқтисодиёт бўйича давлат котибияти кўмаги билан Халқаро молия корпорациясининг мамлакатимизда фаолият юритаётган 2500 тадбиркор ва ишбилармон ўртасида ўтказган махсус тадқиқоти натижалари, бизнингча, барча бўғиндаги раҳбарларни ҳам, қонун ижодкорларини ҳам, кенг жамоатчиликни ҳам жиддий ўйлантирмоғи даркор (қаранг: *"Налоговые и таможенные вести"*, 2004 йил, 20 сентябрь). Ушбу тадқиқот мамлакатимизнинг барча маъмурий тузилмалари, иқтисодиётнинг асосий соҳалари бўйича социология илмининг қонун-қоидалари асосида амалга оширилган. Бинобарин, унинг натижалари ишончли эканига шубҳа бўлмаслиги керак.

Мазкур тадқиқотда иштирок этганларнинг аксарияти мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун зарур шарт-шароит тобора яхшиланиб бораётгани, шу билан бирга, бу борада ҳали талайгина жиддий муаммолар мавжудлигини ҳам таъкидлаган. Жумладан, тадбиркорларнинг 87 фоизи солиқ қонунчилигида изчиллик йўқлиги, 88 фоизи банк соҳасидаги қийинчиликлар, 75 фоизи назорат органларининг ноўрин текширувлари, 50 фоизи маҳсулот ва хизматларни лицензиялаш, сертификатлар бериш ва стандартлаштиришдаги муаммолар ўз фаолиятларига салбий таъсир этаётганини билдирган. Айниқса, солиқ қонунчилигининг изчил эмаслиги, шунингдек, солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш услубининг мураккаблиги кўпчи-

лик тадбиркорларни ташвишга солаётганини таъкидлаш жоиз. Бу ҳол баъзида даромаднинг бир қисмини яшириб қолиш, солиқ тўлашдан бўйин товлаш каби ҳолатларга сабаб бўлаётгани сир эмас. Тадқиқот натижаларига кўра, тадбиркорларнинг тахминан 20 фоизи шундай йўл тутишга мажбур эканини тан олган. Тўғри, иқтисодиётда амалга оширилаётган ислохотлар чуқурлашгани сайин ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар ҳам такомиллашиб бориши шарт. Аммо пухта ўйлаб кўрмасдан қонунларни янгилайвериш, таъбир жоиз бўлса, “ўйин қоидалари”ни ҳадеб ўзгартиравериш ҳар доим ҳам самара бермайди. Масалан, биргина 2003 йилда қабул қилинган 40 дан зиёд меъёрий ҳужжат асосида солиқ қонунчилигига 90 дан ортиқ ўзгартириш киритилганини нима деб изоҳлаш мумкин? Демак, меъёрий ҳужжатлар аввал-бошданок шошма-шошарлик билан, ҳар томонлама пухта ўйлаб тайёрланмаган ёки “ўйин қоидалари”нинг тез-тез ўзгариб туришидан кимлардир манфаатдор. Чунки шўрлик тадбиркор бундай ўзгаришларга мослаша олмай, эсанкираб қолган вазиятларда унинг фаолиятига асоссиз аралашади, ундан нимадир тама қилиш, ундириш осон кечади-да. Ишонмасангиз, газеталаримизни бир варақлаб кўринг: тадбиркор ҳақ-ҳуқуқларининг поймол этилаётгани, ҳуқуқ-тартибот идораларию банк ходимларининг тамагирлиги, ҳатто вилоят ва туман миқёсидаги айрим раҳбарларнинг адолатсизликка йўл қўяётгани ҳақидаги мақолаларга кўзингиз тушади. Биргина Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилган назорат текширувлари натижасида юзлаб шундай ҳолатлар аниқланган. Қолаверса, жорий йилнинг ўзида Самарқанд, Андижон, Сурхондарё, Наманган ҳамда Фарғона вилоятларида ўтган навбатдан ташқари сессияларда бу борада йўл қўйилган камчиликлар давлатимиз раҳбари томонидан кескин танқид остига олинди. Юртбошимиз Намангандаги сессияда сўзлаган нутқида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш масаласига тараққиётимизнинг негизи ва асоси сифатида катта эътибор берилаётган бир вақтда бу соҳа субъектлари фаолиятига давлат ва бошқарув органларининг ноқонуний аралашуви ҳамон давом этаётгани, тадбиркорларнинг ҳуқуқларини камситиш, уларнинг йўлига сунъий ғов-тўсиқлар қўйиш, қонун талаблари асосида хўжалик бинолари ва ер участкаларини ажратиш, уларни содда-лаштирилган тартибда рўйхатга олиш, расмийлаштириш ишлари пайсалга солинаётгани ҳақида куюниб гапирди.

Бу ҳақда тадбиркорларнинг ўзи ҳам фикр-мулоҳазаларини очиқ баён этмоқда. Хусусан, юқорида тилга олинган тадқиқот иштирокчилари — корхона ва фирма раҳбарларининг “Конституциямизга биноан суд қарорисиз ҳеч ким менинг ҳуқуқларимга дахл қила олмаса-да, назорат идоралари вакиллари истаган пайтда келиб фаолиятимга нуқта қўйиши мумкин”, “90-йилларнинг бошида солиқчилар, 90-йилларнинг ўрталарида — ички ишлар идоралари тадбиркорга “кун бермаган” бўлса, навбат энди прокуратурага келди”, “бош ҳисобчи вақтининг ярмидан кўпи турли ҳисоботлар ёзиш ва топширишга кетади, табиийки, у корхона фаолиятини молиявий режалаштириш ҳамда ҳисоб-китоб юритишга етарли эътибор бера олмайди” қабилидаги кескин мулоҳазалари бежиз эмас. Чунончи, кейинги вақтда назорат органлари, айниқса, прокуратура идораларига мамлакатнинг амалдаги қонунчилигига зид равишда тадбиркорнинг фаолият эркинлигини чек-

лайдиган (масалан, суд қарорисиз унинг банк билан боғлиқ ҳисоб-китобини тўхтатиш, энг кам иш ҳақининг минг баробаригача жарима солиш, ҳатто корхонани вақтинча ёки бутунлай ёпиб қўйиш) ваколатларнинг берилиши хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес корхоналарининг эркин фаолият юритиши, бинобарин, мулкдорлар синфининг шаклланишига хизмат қилади дейиш қийин. Аксинча, бу ҳол кишиларнинг, жумладан, тадбиркорларнинг қонунга, давлатга, адолат тамойилларига нисбатан ишончини сусайтиради, ишга, меҳнатга бўлган рағбатини сўндиради, ҳафсаласини пир қилади.

Аммо доно халқимиз “Қарс икки қўлдан чиқади” деб бежиз айтмаган. Чунки кўпинча биз тилга олган ҳолатлар айрим тадбиркорларнинг қонунларни етарлича билмаслиги, ҳуқуқий савиясининг пастлиги, ҳақ-ҳуқуқларини англаб етмаслиги оқибатида юз беради. Қолаверса, товламачилик ва нопок йўллар билан бойлик орттиришга интилаётган, фақат шахсий манфаатини кўзлаб яшаётган, эркинлик ва демократиялаштириш жараёнини ўзбошимчалик, кўнглига келганини қилиш деб тушунаётган “тадбиркор”лар ҳам йўқ эмас. Улар орасида яширин йўллар орқали олиб кiritилган хориж маҳсулотларининг ноқонуний савдоси билан шуғулланиб, мўмай даромад олиш илинжида юрган “чаққон”лар ҳам, топган мол-дунёсини чет элга олиб кетишга уринаётган “янги ўзбеклар” ҳам, босар-тусарини билмай қолган қонунбузарлар ҳам бор.

Шу боис бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ислохотларнинг стратегик йўналишларини белгилаш ва амалиётга татбиқ этиш механизмларини ишлаб чиқиш, бу сиёсатнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳамда ҳуқуқий асосларини яратишда давлат ва ҳокимият тизими фаолияти устувор аҳамият касб этади. Буни либерализм назариётчилари ҳам инкор этмайди. Чунончи, АҚШдаги Калифорния университети профессори Р. Абрамс шахс фақат тадбиркорлик ва ташаббускорлик қобилияти билан моддий фаровонликка эришишини афсона дея баҳолаб, аслида, хусусий тадбиркорлик давлатнинг бевосита бошқарувисиз шаклланиши ҳам, муайян ютуқларга эришиши ҳам асло мумкин эмаслигини уқтиради. Америкалик таниқли олим, Нобель мукофоти совриндори С. Кузнецнинг таъкидлашича, гарчанд бизнесменлар, либерализм анъаналарига кўра, азалдан давлатнинг хусусий тадбиркорлик соҳасига аралашувини мутлақо чеклашни ёқлаб келган бўлса-да, лекин фаолият юритиш учун зарур шарт-шароит (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий) яратиш, бирон бир имтиёз ҳақида сўз кетганда, ҳеч иккиланмай ундан ана шу имкониятларни талаб қилиб келган. Либерализм таълимотининг асосчиларидан бири, буюк немис файласуфи И. Кант ҳам шахс индивидуал эркинлиги ғоясига тўхталиб, унинг давлат томонидан қабул қилинган қонунлар билан кафолатланишини уқтирган эди. XIX ва XX асрларда либерализм таълимоти замирида илгари сурилган кўплаб ёндашув ва концепциялар қайсидир жиҳатлари билан бир-биридан фарқланса-да, барчасида инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари, демократик анъана ва қадриятлар давлат томонидан қабул қилинган қонунлар билан мустаҳкамланиши таъминли устувор бўлиб келган.

Дарҳақиқат, демократик ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятида мутлақ ҳақ-ҳуқуқлар ҳам, чек-чегарасиз эркинлик ҳам бўлмайди. Демок-

ратия, аввало, қонун устуворлигига таянади, унинг давлат, жамият ва шахс ҳаётининг барча соҳаларида ҳукмронлигини тақозо этади. Бинобарин, у иқтисодий муносабат субъектларининг ҳам фаолият тури, ижтимоий мавқеи, лавозимидан қатъи назар, қонунга итоат этиши, қонун бўйича яшаши ва меҳнат қилиши шартлигини назарда тутати. Албатта, қонунлар ҳам оқилона, мантиқли, қандайдир гуруҳларнинг эмас, бутун миллат манфаатларига мос, бир сўз билан айтганда, халқчил бўлиши керак. Шу маънода, ижтимоий ҳаёт ва инсон фаолияти изчил, мукамал қонунлар орқали тартибга солинмас экан, жамиятда анархия ҳукмронлик қилади, у муқаррар равишда парокандалик, бошбошдоқлик ва охир-оқибат таназзулга юз тутати.

Лекин қонуннинг номукамаллиги, изчил эмаслиги ҳам уни инкор этиш ёки бажармасликка асос бўла олмайди. Чунки, биринчидан, қонунлар халқ сайлаган парламент томонидан қабул қилинади ва халқ сайлаган президент томонидан имзоланади. Иккинчидан, мутахассисларгина эмас, ҳар бир фуқаро қонуннинг умумхалқ муҳокамасида бевосита иштирок этиши, уни мукамаллаштириш, амалиётга татбиқ этиш механизмлари хусусида оммавий ахборот воситалари ёки парламентдаги вакилига мурожаат қилиш орқали таклиф-мулоҳазаларини киритиши мумкин. Аслида қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига қўйишдан мақсад ҳам шу. Лекин бугун айрим қонунларимизнинг, дейлик, солиқ қонунчилигининг номукамаллигидан нолиётган тадбиркордан унинг муҳокамасида қай даражада иштирок этгани ёки унинг назарида “нотўғри” бўлиб кўринган қонунни бекор қилиш ёхуд такомиллаштириш борасида қандай амалий таклиф киритганини сўрасангиз, аксарият ҳолларда жўяли жавоб олишингиз амримаҳол. Демак, бу мулоҳазалардан аён бўладики, жамият ҳаётини эркинлаштириш, иқтисодий фаолият эркинлиги ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш фақат давлат ва ҳокимият идораларига боғлиқ эмас экан. Демократиянинг энг муҳим шартларидан бири — ҳар бир инсон, жинси, ёши, миллати, эгаллаб турган лавозимидан қатъи назар, аввало, ўзини ўзи бошқариши, ҳаёти ва фаолиятини ақл-идроки, тафаккури, виждонига асосан йўлга қўйиши, зиммасидаги масъулиятни чуқур ҳис этиб, бу жараёнларнинг фаол иштирокчисига айланиши, қонунга риоя этиб яшаши ва меҳнат қилишни ўрганиши даркор. Демократия ва унинг назарий асоси — либерализм таълимотининг мазмун-моҳияти ана шу оддий ва шу билан бирга, ўта мураккаб, бажарилиши қийин кечадиган тамойилга таянади.

Бу тамойилнинг оддийлиги шундаки, у ҳар бир инсондан ҳақ-ҳуқуқларини теран англаш, ўз куч-имкониятларигагина таяниш, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўлиш, шахсий манфаатини давлат ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштириш, Ватан ва миллат тақдирига бефарқ бўлмаслик, яъни чинакам фуқаро даражасига кўтарилишни тақозо этади. Албатта, бор ақл-заковати ва салоҳиятини ана шу мақсадга йўналтирган киши, шак-шубҳасиз, бу даражага эришиши мумкин.

Мазкур тамойилга амал қилишнинг қийин томони шундаки, бутун умри давомида урф-одат ва анъаналар таъсирида, шахсий нуқтаи назарига эмас,

жамоа фикрига бўйсуниб келган киши бирданига қонунга итоат этадиган ва унинг талаблари асосида яшайдиган фуқарога айланиб қолмайди. Давлатимиз раҳбари масаланинг ана шу жиҳатини назарда тутиб, бундай деган эди: *“Қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб, бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришмоғимиз ва энг муҳими, барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур”*.

Хулоса қилиб айтганда, эркинлаштириш жараёнининг бугунги босқичида чинакам иқтисодий фаолият эркинлигини кафолатлайдиган қонунлар ва уларни ҳаётга татбиқ этиш механизмларини яратиш, такомиллаштириш билан бир қаторда тадбиркор ва ишбилармонларнинг билим ҳамда дунёқарашини кенгайтириш, ҳуқуқий саводхонлиги, ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Шундагина Ўзбекистоннинг иқтисодий кудрати янада мустаҳкамланади, мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёни жадаллашади, миллат ва халқ ташвиши билан яшайдиган фидойи, ватанпарвар, саховатли кишилар кўпаяди, ҳақиқий мулкдорлар синфи шаклланади.

“Тўртинчи ҳокимият” уйғоқми?

Ҳақиқий демократик матбуот кўрсатма асосида яшай олмайди ва яшаши ҳам мумкин эмас.

Ислом КАРИМОВ

Мамлакатимизда “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” тамойилининг ҳаётга татбиқ этилишига эришиш, аввало, фуқаролик жамиятининг иқтисодий негизини яратиш, мамлакат сиёсий ҳаётида чинакам кўппартиявийлик муҳитини қарор топтириш, нодавлат тузилмалар, жамоат ташкилотлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини такомиллаштириш, суд-ҳуқуқ ва маънавий-маърифий соҳадаги ислохотларни жадаллаштириш, айниқса, оммавий ахборот воситалари фаолиятини эркинлаштириш, ахборот майдонида шакли, адади, кўлами ҳамда мавзу йўналишидан қатъи назар, нашрлараро рақобат муҳитини шакллантириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки ахборот воситалари фуқароларни содир бўлаётган воқеа-ҳодисалардан ўз вақтида хабардор қилиши, мамлакатда ва дунёда юз бераётган жараёнларга онгли муносабатда бўлиш кўникмаларини шакллантириши, мавжуд қонунлар ва ижтимоий ахлоқ меъёрларига зид бўлган хатти-ҳаракатларни фош этиши, хуллас, жамият ва ҳокимият ўртасида ўзига хос кўприк вазифасини ўташи, бир сўз билан айтганда, “тўртинчи ҳокимият” деган номни оқлаши керак.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда оммавий ахборот воситаларининг самарали ва эркин фаолият юритиши учун зарур ҳуқуқий асос, тегишли қонунлар (масалан, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”, “Ноширлик фаолияти тўғрисида”, “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”, “Реклама тўғри-

сида” каби) яратилгани, цензура бекор қилинганига қарамай, уларнинг жамият ҳаётини эркинлаштириш жараёнида тутган ўрни, мавжуд муаммоларни ошқора муҳокама этиш ва ечимини излаб топишдаги фаоллиги сезилмаётир. Масалан, цензура расман бекор қилинган бўлса-да, лекин ҳамон ўзгача кўриниш ва шаклларда намоён бўлаётгани, ахборот воситалари ва журналистлар фаолиятига салбий таъсир этаётгани сир эмас. Чунончи, турли вазирлик, ташкилот ва идоралар фаолияти тўғрисида мақола ёки телерепортаж тайёрлашни мўлжаллаган журналистдан ўша муассаса вакиллари томонидан ёзилган пресс-релизларга (журналистлар учун махсус тайёрланган маълумотнома) таянишни қатъий талаб этиш, мухбирнинг материал тўплашига тўсқинлик қилиш ёки турли йўллар билан унга тазйиқ ўтказиш шулар жумласидандир. Ажабланарлиси шундаки, кўпинча мақола, телекўрсатув ёки радиоэшиттириш тайёрлаётган журналист ҳам бу каби “ўйин”ларга кўниб кетаверади, мавжуд муаммо ва камчиликларни очиб ташлашдан чўчийди.

Аслида, айрим амалдорлар фаолиятидаги ноқонуний хатти-ҳаракат, адолат тамойилларининг бузилиши, ислохотларни амалга ошириш жараёнида йўл қўйилаётган камчиликлар давлат раҳбарининг маърузаларида эмас, даставвал матбуот саҳифаларида фош этилмоғи даркор. Бугун эса Президент жойларда йўл қўйилаётган адолатсизлик ҳолларига кескин баҳо бергандан кейингина шеримард кўпайиб қолади. Бироқ “Тўйдан кейин ногора чалиш”дан нима наф? Ваҳоланки, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятида оммавий ахборот воситалари, жамоат фикрининг ўзига хос кўзгуси сифатида, аҳоли турли гуруҳ ва тоифаларининг кайфияти, талаб-эҳтиёжлари тўғрисида ҳокимият идораларини хабардор қилиши, ўз навбатида, унинг фаолиятига кишиларнинг ҳам ижобий, ҳам танқидий муносабатини билдириб туриши, мавжуд муаммоларни ҳар томонлама холисона ўрганиб, жамоатчилик эътиборига ҳавола этиши лозим.

Хўш, мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари ана шу вазифаларни тўлиқ ва кўнгилдагидек адо этипти дея оламизми? Ўзбекистонда оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш борасида етарли ҳуқуқий асос яратилган бўлса, давлат раҳбарининг ўзи ҳар гал ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг долзарб масалаларини, аҳолини безовта қилаётган барча муаммоларни кўтариб чиқиш, ҳокимият ва бошқарув тузилмалари фаолиятига холисона, танқидий баҳо беришга даъват этаётган бўлса, бу соҳада туб бурилиш яшаш учун яна нима қилиш керак?

Бунинг учун, аввало, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида бўлганидек, оммавий ахборот воситалари фаолиятида ҳам қонун устуворлигига эришиш, матбуотнинг чинакам иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва энг муҳими, юрт ва миллат ташвиши билан яшайдиган, воқеа-ҳодисаларга тўғри баҳо бера оладиган, ўз нуқтаи назарига эга бўлган ҳамда муайян соҳага ихтисослашган юксак малакали журналист кадрларни тайёрлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур. Албатта, жамият ҳаётини эркинлаштириш жараёнида фаол иштирок этиш учун, биринчи галда, журналистнинг ўзи эркин фикрли бўлмоғи, ҳақ-ҳуқуқ ва бурч-масъулиятини теран англаб етмоғи лозим. Журналистлар фаолиятини таҳлил этганда, баъзан бунинг аксига дуч келамиз. Масалан, муайян ҳуқуқлари

поймол этилган ҳамкасбларимиз камдан-кам ҳолларда уларни ҳимоя қилишга жазм этади, кўпинча муросасозликка боради, тақдирга тан беради. Энг ачинарлиси, бундай ҳолларда улар қонун кучига таяниш, масалани жамоатчилик эътиборига ҳавола этиш, керак бўлса, суд орқали ҳал қилиш ўрнига вазиятни юмшатиш йўлларини қидира бошлайди. “Тўртинчи ҳокимият” вакилининг ҳоли шу бўлса, айтинг, оддий фуқаро унинг сўзларига, фикр-мулоҳазаларига қулоқ тутадими?

Шу ўринда масаланинг яна бир жиҳатига эътибор қаратиш лозим. Сўз мустабид тузумдан бизга мерос бўлиб қолган, аксарият журналистлар онги ва фаолиятида сақланиб келаётган кескин, муаммоли вазиятларда очик-ошкора ва танқидий муносабат билдиришдан тийилишга ундайдиган қандайдир ҳадик, таъбир жоиз бўлса, ички цензурадан халос бўлиш тўғрисида бормоқда. Давлатимиз раҳбари журналистлар кайфиятидаги ана шу хусусият ҳақида гапириб, улар бугунги янгича шароитда гоҳо ҳали ҳам нима қилиш ёки қилмаслик ҳақида юқоридан кўрсатма кутиб ўтиргандек кўринаётганини айтган эди.

Хўш, бу борада аҳволни ўнглаш учун қандай йўл тутиш керак? Ўйлашимизча, аввало бунинг сабабларини пухта ўрганиш, вазиятга аниқлик киритиш лозим.

Жумладан, республика Журналистлар ижодий уюшмаси тегишли илмий муассасалар иштирокида ахборот воситалари вакиллари орасида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бурч ва ваколатларини қай даражада билиши, умуман, ҳуқуқий саводхонлигини аниқлаш мақсадида махсус тадқиқот (эҳтимол, бир неча марта) ўтказса, назаримизда, маълумот олиш имкониятлари, матбуотнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш механизмлари, айрим мансабдорларнинг мухбир фаолиятига асоссиз аралашуви, турли тазйиқлар, журналист ахлоқи ва унинг асосий тамойиллари каби кўплаб масалаларга ойдинлик киритиш имкони туғиларди. Бу тадқиқот натижасида оммавий ахборот воситаларидагина эмас, умуман, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида демократик эркинликларни қарор топтириш, либераллаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, ахборот майдонида чинакам рақобатни вужудга келтириш, журналистлар учун эркин фаолият муҳитини яратишга доир жўяли фикр-мулоҳаза ва таклифлар билдирилса ажаб эмас.

Тўғри, баъзан шундоққина юзадаги муаммони ҳал этиш, хусусан, муайян қонунни такомиллаштириш учун махсус тадқиқот ўтказиш шарт эмасдир. Чунки тўлақонли илмий тадқиқот анча серхаражат тадбир. Шунинг учун бундай ҳолатларни аниқлаш учун амалиётга мурожаат этишнинг ўзи кифоя қилади. Масалан, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги Қонунда журналистнинг мурожаатномасига амалдор бир ой мобайнида ёзма жавоб қайтариши белгилаб қўйилган. Эҳтимол, бу муддат фуқароларнинг маиший муаммоларини ҳал этиш учун кифоя қилар, аммо оммавий ахборот воситаларига асло тўғри келмайди. Чунки бир ой мобайнида журналист талаб қилган ахборот эскириши ва ижтимоий аҳамиятини йўқотиши ҳеч гап эмас. Қолаверса, айрим амалдорлар қонунни назар-писанд қилмай, маълумот беришни пайсалга солиши, ҳатто бутунлай бош тортиш ҳолларини ҳам ҳар қадамда учратиш мумкин. Шу боис бу

қонуний меъёрни оммавий ахборот воситалари фаолиятига қўллаш масаласини ўйлаб кўриш керакка ўхшайди.

Афсуски, бу соҳага оид бошқа қонунларда, масалан, Олий Мажлиснинг 2002 йил августида бўлиб ўтган иккинчи чақириқ IX сессиясида қабул қилинган “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”-ги Қонунда ҳам мазкур масала ўз ечимини топмаган. Бизнингча, журналистнинг ахборот олиш эркинлигини таъминлаш учун ушбу қонуннинг тегишли моддаларига ўзгартириш киритиб, биринчидан, ахборот олиш муддатини қисқартириш, иккинчидан, уни тақдим этишни пайсалга солган ёки маълумот беришдан бош тортган амалдорнинг жавобгарлигини янада кучайтириш зарур.

Яна бир гап. Кейинги вақтда мамлакатимизда фаолият юритаётган корхона, ташкилот ва муассасалар ҳамда хусусий сектор соҳасида тараққий этган давлатлар тажрибасида синалган корпоратив бошқарув тизимини жорий этиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу маънода, 2004 йилда журналистлар ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қиладиган, бу соҳа вакиллари фаолиятининг касб одоби меъёри ва тамойилларини, умуман, оммавий ахборот воситалари истиқболини белгилаб берадиган ана шундай тузилма — Ўзбекистон Журналистлар ижодий уюшмасининг ташкил этилиши юртимизда демократик қадриятларнинг қарор топиши, чинакам эркин матбуотнинг вужудга келиши, юқорида тилга олинган масалаларнинг ечилишига муносиб ҳисса қўшади, деб умид қилиш мумкин.

Бу йил мамлакатимиз ҳаётидаги муҳим сиёсий воқеа — Ўзбекистон тарихида илк бор икки палатали парламентга ўтказиладиган сайловлар Ватан тақдири ва истиқболига бефарқ бўлмаган, юртимизда демократик қадриятларнинг қарор топиши, чинакам эркин ва фаровон жамиятни барпо этишдан манфаатдор бўлган ҳар бир юртдошимиз учун ўзига хос демократия мактаби вазифасини ўтайди. Қолаверса, бу сиёсий тадбир мамлакатимизда фаолият юритаётган оммавий ахборот воситалари вакиллари учун ҳам жиддий синов бўлиши аниқ. Чунки ана шу жараёнда журналистнинг сиёсий онги ва фаоллиги ҳам, касб маҳорати ва одоби ҳам, дунёқараши ва ахлоқий қиёфаси ҳам, қисқаси, матбуотнинг қай даражада эркин экани яққол намоён бўлади.

Хуллас, бугун юртимиз ҳаётининг қайси соҳасини олманг, барчасида жиддий ўзгариш ва янгиланишлар жараёни чуқурлашаётгани, иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий ҳаёт, маънавий-маърифий жаҳада ҳамда кишилар онгу шуурида демократик қадриятлар халқимизнинг тарихий тажрибаси, илмий-фалсафий мероси, илғор анъана ва урф-одатлари билан уйғун тарзда қарор топиб бораётганига гувоҳ бўласиз.

Биз тадбиркорлик ва хусусий бизнес ҳамда оммавий ахборот воситалари мисолида либераллаштириш жараёнининг айрим масалалари хусусида баҳолиқудрат фикр юритишга ҳаракат қилдик. Кейинги мақолаларда эркинлаштириш сиёсатининг жамиятимиз ижтимоий-сиёсий ҳамда маънавий-маърифий ҳаётида намоён бўлаётган ютуқ ва муаммолари ҳақида сўз боради.

Мирзааҳмад ОЛИМОВ

GO'ZALLIK SALTANATI

Уч буюк олимнинг муштарак фикри

Адабиёт ва санъат ҳақидаги тадқиқотларимизда, мақола, тақриз ва маърузаларимизда, расмий ва норасмий суҳбатларимизда биз драматизм, трагизм, комизм, лиризм, героизм (қаҳрамонлик), романтика ва сентименталлик каби атамалар ҳақида кўп гапирамиз. Бу тушунчаларга турлича маъно юклаймиз. Улар ёрдамида хилма-хил фикр ва тасаввурларимизни, ҳукм ва ҳулосаларимизни ифода этамиз. Улар қандайдир бир туркумга кирадиган, қандайдир бир умумийроқ тушунча остида бирлашиши мумкин бўлган ҳодисалар эканини ҳам аниқ ҳис қиламиз.

Хўш, драматизм, трагизм, комизм, героизм, лиризм, романтика ва сентименталлик каби ҳодисаларга таъриф бериш учун биз қайси умумий тушунчага таянишимиз керак? Ҳозирги замон эстетикаси ва адабиётшунослигидаги устувор фикр шундан иборатки, санаб ўтилган ҳодисалар **пафос** деб юритиладиган умумий тушунча остида бирлашади. Рус адабиётшуноси, профессор Г. Пospelов дастлаб “Адабиётнинг тарихий тараққиёти муаммолари” (М., Просвещение, 1972) китобида, кейинроқ “Адабиёт назарияси” (М., Высшая школа, 1978) асарида пафос тушунчасининг эстетика ва адабиётшуносликдаги тараққиёт йўлини анча кенг ёритиб берганки, сўзимизга ишонч ҳосил қилиш учун мазкур наشرларга мурожаат этиш мумкин.

Биз эса пафоснинг бадиий ижоддаги, шунингдек, пафос категориясининг эстетика, адабиётшунослик, санъатшунослик фанларидаги аҳамиятини кўрсатиш учун жаҳон эстетикаси, адабиётшунослиги намояндalarидан уч зот — Аристотель, Гегель ва Белинскийнинг фикрларидан биттадан мисол келтириш билан чекланамиз. Масаланинг барча замонларда ҳам долзарб бўлиб келганига ишонч ҳосил қилиш учун шу уч парча ҳам кифоя, деб ўйлаймиз.

Аристотель трагедиянинг ички бўлиниши ҳақидаги фикрларини қуйидагича яқунлайди: “Ривоятнинг икки қисми... мушкул аҳволнинг юз бериши ва тўсатдан билишдир, учинчи қисмини эса пафос — эҳтирос ташкил этади... Эҳтирос... ҳалокат ёки изтироб келтирувчи ҳаракатдир” (Аристотель. Поэтика. Поэзия санъати ҳақида. — Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 25-бет). Файласуф-

нинг фикрича, бу даҳшатли иш билмасдан со-
дир бўлиши, унинг таъсири кейин билиниб қоли-
ши ҳам, оқибатини аввалдан била туриб содир
этилиши ҳам ва ниҳоят, олдиндан мақсад қилини-
ши, лекин амалга оширилмаслиги ҳам мумкин: “Бу
ҳолатларнинг энг ёмони нимадир қилишни мақсад
қилиб, уни амалга оширмасликдир. Бу — жирканч
ҳолат, ammo фожиа эмас, чунки унда эҳтирос йўқ”
(*ўша асар, 30-бет*).

Демак, ҳаётнинг оғир зиддиятларидан ҳикоя қилувчи
асарда, унинг қахрамонида пафос бўлмаса, у фожиа
бўлолмайди, аксинча, жирканч ҳолатга айланади. Бир ада-
бий жанр мисолида айтилган бу фикрдан ўзга тур ва
жанрлардаги, бошқа мазмундаги бадиий асарлар ҳам па-
фоссиз эстетик аҳамият касб этолмаслиги ҳақида хуло-
са чиқариш мумкин.

“Пафос санъатнинг чинакам маркази, чинакам сал-
танатини ташкил этади, — деб ёзади Гегель, — унинг
тажассум топтирилиши санъат асарида ҳам, бу асар-
нинг томошабин (яъни санъат мухлиси — **М.О.**) томо-
нидан қабул қилинишида ҳам бош масала ҳисобланади”
(Гегель Г. В. Ф. *Эстетика. 4 томлик, 1-том, М., Искусство, 1968, 241-бет*).

В. Белинский эса “Александр Пушкин асарлари” рисола-
сида санъатнинг мазмуни бу — пафосдир, деган фикрни ил-
гари суради: “Санъат фалсафага, айниқса, илмий билишга
тегишли мавҳум ғояларнинг ўзига кириб олишига йўл қўймай-
ди, у фақат бадиий ғояларгагина изн беради, бадиий ғоялар
эса — силлогизм эмас, догма эмас, бу — жонли эҳтирос-
дир, бу — пафосдир” (Белинский В. *Избранные сочинения.*
— М.-Л., Гос. Изд-во худ. лит-ры, 1949, 569-бет). Улуғ мунаққид
шу фикрларидан келиб чиқиб: “Шоир пафосини тадқиқ этиш тан-
қидчиликнинг биринчи вазифасидир” (*ўша асар, 563-бет*), деб ху-
лоса чиқаради.

Пафосни Аристотель трагедия мазмунининг ҳал қилувчи компонен-
ти деб, Гегель “санъатнинг чинакам маркази, чинакам салтанати” деб, Белин-
ский санъат асарининг маъзи, жавҳари деб билган экан, шубҳасизки, бу ҳукмлар
санъатнинг моҳияти ҳақидаги кўп йиллик ва қайсидир маънода кўп асрлик теран
фикрий изланишларнинг якуний хулосаси сифатида майдонга келган.

Бадиий асар — нафосат илми — ҳаёт фалсафаси

Маълумки, мафкура фикрнинг, ғоянинг, уларни ташувчи сўзнинг инсон руҳи-
ни ва у орқали дунёни ўзгартиришга қодир бўлган катта бир куч эканини ҳис
қилиш, идрок этишдан бошланади. Бу қимматнинг моддий неъматлардан фарқи
шундаки, агар бундай шарафга муносиб бўлса, куч билан йўқ қилиб ташланмаса,
у ҳеч қачон ўлмайди, ҳар қанча фойдаланган билан камаймайди ва тугамайди.
Алишер Навоий сўзни қуйидагича васф этганининг боиси ҳам шунда, албатта:

Врачлар жонли организмнинг ҳамма қисмларини яхши билишади: юракни ҳам, жигарни ҳам, ўпкани ҳам, ошқозонни ҳам... Ҳаммасини билишади, ҳар бирини текширишади, даволашади. Сиз билан биз организмимизни унча яхши билмаймиз. Соғлом бўлсак бўлгани — ўйнаб-қулиб юраверамиз. Китоб ҳам шунақа. Ўша компонентлари жойида бўлса, биз китобни ўқиб, таъсирланаверамиз. Компонентлари жойидами-йўқми — бунини танқидчилар яхши билишади. Улар бамисоли китобнинг врачлари, конфликти касалми, композицияси — диагнозини дарҳол қўйишади” (*Мухтор А. Ёш дўстларимга.*, Т., Ёш гвардия, 1980, 111-бет). Бинобарин, бундай масалаларнинг аҳамиятини асло камситиб ёки инкор этиб бўлмайди. Адабиёт мухлиси асар романми ёки қиссами, шеърнинг вазни, туроғи, ҳофияси жойидами-йўқми — улар ҳақида ўйлаб ўтирмай туриб асардан эстетик завқ олиши ёки ундан қониқмай, ташлаб юбориши мумкин. Бу масалалар ҳақида ёзувчи, шоир ва танқидчи ўйлаши керак, лекин адабиётнинг шу хил профессионал жиҳатлари унинг ўқувчи томонидан қабул қилинишига қандайдир тарзда таъсир кўрсатмай қолмайди.

Хуллас, адабиётнинг адабиётшунослик ўрганиши керак бўлган профессионал масалалари ҳам, адабиётшуносликнинг бошқа баъзи фанлар билан муштарак хусусий масалалари ҳам бор. Лекин асосий гап адабиётшуносликни фақат шу специфик ва хусусий масалалардангина иборат деб билмасликда, унинг ҳар қандай ҳис қилувчи, фикрловчи, инсоний камолотга интилувчи одамни қизиқтириши мумкин бўлган умумий масалалари ҳам борлигини эътироф этишда, специфик ҳамда хусусий масалаларнинг мазкур умумий масалалардан фарқини белгилаб олишда.

Мулоҳазамизни айрим мисоллар ёрдамида давом эттирсак. Нега, масалан, Гегель “Эстетика”си улугвор бир эпопея

каби, Бахтиннинг Достоевский ва Рабле ижоди ҳақидаги кузатишлари, Бурсовнинг “Достоевский шахсияти” асари мумтоз роман сингари, Шиллер, Гёте, Белинский, Сент-Бёвнинг мақола ва тадқиқотлари ажайиб ҳикоя ва қиссалардек маданият аҳли ва мухлислар томонидан севиб ўқилади-ю, Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Рисолайи аруз” (“Мухтасар”) янглиғ заргарона дақиқбинлик билан ёзилган асарлари, Жирмунский, Виноградовга ўхшаш зукко, билимдон олимларнинг ишлари фақат мутахассислар ёки уларда кўтарилган масалаларга иши тушиб қолган кишиларнигина қизиқтиради? Хўп, дейлик, Белинский шоирона тил ва услуб билан кўпчиликка тушунарли масалалар ҳақида ёзган, Сент-Бёв асарлари ва Бурсовнинг тилга олинган китоби (у ўз номи билан “роман-тадқиқот”) биографик материали билан қимматли, лекин Гегель ва Бахтин асарлари олий математика мисоли мураккаб-ку? Шунга қарамай, деярли барча томонидан севиб ўқилиш нуқтаи назаридан улар юқорида саналган асарлардан қолишмайди. Нега? Бунинг сири шундаки, мазкур асарлар муаллифлари адабиёт дунёсидан (Бахтин) ёки адабиёт ва санъат дунёсидан (Гегель), умуман, бадий ижод, эстетик идрок дунёсига, ундан инсон ҳаётининг ва борлиқнинг фундаментал қонуниятлари дунёсига ёки адабиёт ва санъатнинг маърифатга ташна ҳар бир инсон учун қизиқарли бўлган умум-эстетик, умумбашарий, умуминсоний ва умумфалсафий муаммоларига кўтарила ёки уларни асарлари орқали бир бутун ҳолда уйғунлаштира олган. Лекин бундан “Бадоеъ ус-саноеъ”, “Мезон ул-авзон” ёки “Мухтасар” каби асарларнинг муаллифлари, Жирмунский, Виноградов сингари олимлар адабиётнинг эстетик муаммоларини англаш даражасига кўтарилмаган, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Фақат мазкур ишлар-

да кўпроқ адабиётнинг специфик масалалари ҳақида фикр юритилган.

Маълумки, бугунги адабиётшунослигимизни ўз қобигидан чиқариб, умуман адабиёт, умуман бадиий ижод, умуман маданият ва умуман ҳаёт дунёсига олиб чиқишнинг бундан бошқа йўли йўқ. Фақат шу йўлдан ҳам ҳар хил тарзда, ҳар хил воситалар билан бориш мумкин. Сўз санъати мисолида ўрганилган пафос муаммоси, бизнингча, адабиётшуносликни каттароқ миқёсларга, кенгроқ уфқларга олиб чиқишга ёрдам берадиган масалалардан бири. Чунки у фақат адабиётни эмас, умуман бадиий ижодни, фақат бадиий ижодни ҳам эмас, умуман воқеликка эстетик муносабат дунёсини ўз ичига қамраб оладиган муҳим муаммодир.

Кўзгуда — ўзбек адабиёти

Ўзбек адабиётшунослиги учун бугунги кунда инсоният яратган бутун адабиётнинг назарияси ҳам, тарихи ҳам бирдай муҳим. Лекин ўзбек адабиётшунослиги зиммасида турган бош масала — миллий адабиётнинг ўзини жаҳон андозалари асосида ўрганиш, шу орқали нафақат юртимиздаги сўз санъатининг арзигулик асарларини, балки адабиёт илмининг ўзини ҳам жаҳон миқёсига олиб чиқишдир.

Неча минг йиллик тарихнинг маҳсули бўлган ўзбек халқ оғзаки ижодиёти, мумтоз ва замонавий адабиётимизга айнан пафос муаммоси нуқтаи назаридан қараганимизда, халқимиз яратган буюк адабий хазина бу жиҳатдан ҳали очилмаган кўриқ бўлиб турганига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Албатта, айтилган муаммони миллий адабиётимиздаги қайсидир улғу бир шоир-ёзувчи ижоди ёки ҳатто муайян бир салмоқли асар мисолида ўрганишдан бошласа бўлади. Бунда умуман пафос ва пафос турларига хос хусусиятлар ҳам, унинг айнан бир даврда, ижо-

дий методда, тур ва жанрда, бир қаламкаш ижоди ва унинг бир асаридан қандай намоён бўлгани ҳам, пафосни вуждга келтирувчи омилларнинг бир асар доирасидаги ўзаро алоқаси, пафос турларининг ўзаро ёндош келиши, бир-бирига таъсири ва бир-бирига айланиши ҳам аниқ тарзда ечилган бўларди. (Фақат бир салмоқли асар таҳлилига бағишланган тадқиқотлар яратиш истаги устоз адабиётшуносларнинг хаёлини асир этганини, масалан, қуйидаги кўчирмада кўриш мумкин: “Жаҳон ва рус адабиётшунослиги тарихида китоб ҳақида китоб яратиш тажрибаси бор. “Навоий” романи ҳақида ҳам шу йўналишдаги тадқиқотлар яратиш вақти аллақачонлар етиб келган” (Кўшжонов М. *Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятлари // Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 1-жилд, Т., Фан, 1991, 338-бет*).

Санъат ҳақидаги фанларнинг XVIII асрдаги ва ундан кейинги тараққиётини кўздан кечирадиган бўлсак, уларнинг бош тамойили эстетиканинг энг умумий масалаларини мавҳум (абстракт) тарзда ҳал этишдан муайян (конкрет) асарлар таҳлилига қараб бориш эканини кўриш мумкин. И. Кант эстетик қарашлари акс этган “Хукм юритиш қобилияти танқиди” асарида гўзаллик, улғуворлик, қожиавийлик, комиллик каби категорияларга умумий фалсафий таъриф берган ва бунда санъат материални таҳлил этишни асосий мақсад деб билмаган. Гегель эса эстетиканинг тадқиқ объектини асосан санъат олами деб билди ҳамда умумий фалсафий эстетикага инсоният бадиий тафаккури асрлар давомида яратган улкан маънавий хазинанинг муайян мазмунини олиб кирди.

XX асрда яшаган Бахтин каби санъат назарийчилари эса энг йирик ва фундаментал ишларида муҳим эстетик муаммоларни алоҳида санъаткор ижо-

ди ёки ҳатто унинг биргина шоҳ асари мисолида очиб бериш йўлидан борган.

Бироқ пафос муаммосининг ҳозирги адабиётшунослигимизда ўрганилиш даражаси, назаримизда, масалани миллий адабиёт мисолида дастлаб умумий тарзда қўйишни тақозо этади. Пафос ва унинг турлари ҳақидаги умумий назарий тушунчаларни муайян даражада шакллантириб олгандан кейин бу ҳодисани бирор бир ёзувчи ижоди ёки салмоқли асар мисолида кузатишга киришиш яхшироқ самара бериши мумкин.

Изланишнинг тамал тошлари

Бугунги адабиётшунослигимиз, ҳар қандай ҳодиса сингари, эстетик ҳодисаларга ҳам, адабиётга ҳам, фанга ҳам барча таркибий қисмлари ичдан қонуний равишда боғланиб, муайян тизимни ташкил этувчи, тарихан ривожланиб борувчи диалектик жараён сифатида ёндашиш нуқтаи назаридан биринчи навбатда Гегелнинг “Мантиқ илми” асарида, умуман, унинг бутун ижодида ишлаб чиқилган методологик принципларга имкон қадар асосланиши мумкин.

Кейинги икки асрда фаннинг турли соҳаларида шу фан ўрганиш объектининг диалектик моҳияти, яъни мазкур соҳанинг фақат умумий эмас, балки хусусий, специфик диалектикасини очиб берадиган, ўзи танлаган йўналишда туб бурилиш ясаган шундай улугвор кашфиётлар яратилдики, уларда барча фан тармоқлари учун умумфалсафий ва умумметодологик қиммат касб этадиган рационал мағз бор. Масалан, Ч. Дарвиннинг эволюция назарияси, Д. Менделеевнинг даврийлик қонуни, А. Эйнштейннинг нисбийлик назарияси, З. Фрейднинг психоанализ таълимоти, М. Бахтиннинг марказида адабиёт турган хусусий эстетикаси, Ф. де Соссюрнинг умумий тилшунослик назарияси, И. Павловнинг олий нерв фаолияти бо-

расида олиб борган тадқиқотлари, Н. Лобачевскийнинг геометрик назарияси, В. Сухомлинскийнинг ўлмас педагогик таълимотидан исталган илмий ҳодим ўз соҳасига керакли сабоқларни чиқариб олиши мумкин.

Шубҳасизки, йирик сўз санъаткорларининг адабиёт ва санъат ҳақидаги қарашлари эстетика ҳамда адабиётшуносликнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади.

Бевоқиф пафос назарияси билан боғлиқ масалаларда асосан Аристотель “Поэтика”сидаги, Г. Лессинг, И. Кант ва Г. Гегель эстетикасидаги, В. Белинский, Н. Чернишевский, Н. Добролюбов каби рус курашчи зиёлиларининг, М. Бахтин, Г. Н. Пospelов, М. Б. Храпченко каби рус, И. Султонов, М. Кўшхонов, Б. Саримсоқов (қаранг: Султонов И. Ёзувчи ижодининг пафоси ва бадиий асар // Султонов И. Адабиёт назарияси, Т., Ўқитувчи, 1980, 166–172-бетлар; Кўшхонов М. Адабиётда эстетик категориялар. // Адабиёт назарияси. 2 томлик, 2-том, Т., Фан, 1979, 159–183-бетлар; Кўшхонов М. Пафос. // Кўшхонов М. Назарий лавҳалар. Т., Фан, 1980, 24–25-бетлар; Саримсоқов Б. Пафос. // Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., Ўқитувчи, 1979, 240–241-бетлар) сингари ўзбек адабиётшуносларининг асарларидаги фикр ва қарашларга суяниш мумкин.

Янгиликсиз тараққиёт йўқ

Эстетика ва адабиётшуносликнинг қадимий, доимо барҳаёт аънналари ўзбек адабиётига ҳам фақат муайян давр ва мафкура маҳсули, ифодаси сифатидагина эмас, балки, энг аввало, адабиёт, сўз санъати сифатида ёндашишни, уни ф и к р а н кўп асрлик Шарқ адабиёти, умуман, жаҳон сўз санъати контекстида олиб кузатишни, унинг ютуқ-камчиликларига умуминсоний ва

умумэстетик қадриятлар нуқтаи назаридан баҳо беришни талаб қилади.

Адабиётнинг эстетик моҳиятини тўғри англаш учун унинг ўз спецификасини ўрганиш, уни ўзига ёндош ҳодисалар билан солиштириш ва айни замонда шу бадиий ҳодисаларни яхлит ҳолда ўрганувчи фаннинг уфқларига кўтарила олиш, яъни айтиб ўтилган уч тамойилни уйғунлаштириш — синтез қилиш керак. Бу эса ҳар қандай назарий тадқиқот тақозо этадиган зарурий шартдир. Буюк француз тилшуноси Ф. де Соссюр тилни тизимлаштириш учун уч нарса: биринчидан, чинакам лингвистик билим, иккинчидан, лингвистикадан ташқаридаги бир неча фанни билиш, учинчидан, чинакам фалсафий мушоҳада қобилияти зарурлигини таъкидлаган эди: “Мен шуни айтишга журъат қиламанки (тилни — **М. О.**), тизимлаштириш йўлидаги ҳар қандай уриниш том маънода мустақил ва индивидуал тадқиқотлардан далолат берадиган ўзига хос янгиликдир. Ҳақиқий лингвистик билимларни чинакам фикр билан, чинакам фалсафий мушоҳада қобилияти ёки лингвистикадан ташқаридаги бир неча фанни билиш билан уйғунлаштиришгина шу йўналишда тадқиқотлар олиб бориш имконини берадики, бу жиҳатлар кўпчилик тилшуносларда етишмас эди” (*Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. — М., Прогресс, 1990, 167-бет*).

Расмий шўро мафқураси тайёр фикрий қолиплар асосига қурилган эди. Дунё нима, ҳаёт нима? Жамият нима, инсон ва кишилик жамияти тарихи нима? Дин нима, фан нима, фалсафа нима, адабиёт ва санъат нима? Инсон нега яшайди, нега асрий укубатларга бардош бериб, бебаҳо неъматлар яратади-ю, яна тараф-тараф бўлиб дарё-дарё қонлар ҳам тўкади? У нега ижод қилади, ижод меваларидан баҳраманд бўлишни истайди, уни гоҳ кўкларга кўтариб, тавоф этса, гоҳ ер билан як-

сон қилиб ташласа-да, ҳеч қачон усиз яшай олмайди?

Шўровий мафқура ўз жавонига бу саволларнинг тайёр, узил-кесил жавобларини тахлаб қўйган эди. Унинг вакиллари бошини оғритиб, бу азалий саволларга жавоб излаши шарт эмас эди. Улар учун боболари Маркс, Энгельс, Ленин, шунингдек, “даврнинг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждони” бўлмиш “жонажон коммунистик партия” ҳамма жавобларни олдиндан ҳозирлаб қўйган эди. Хуллас, расмий шўро мафқурасига хос икки хусусиятни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, унда ҳаётнинг деярли барча фундаментал муаммолари юқоридан ҳал қилиб берилган ва ҳал қилиб берилади, иккинчидан, бу муаммоларнинг шундан бошқа тўғри жавоби бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланар эди.

Эндиликда озод, хур фикрни кишанлаб, тутиб туришга хизмат қилган ўша темир исканжалар олиб ташланди. Энди, ижтимоий онгнинг барча шакллари қатори, адабиёт ва адабиёт илми тайёр жавоблар ҳибсхонасидан жонли ҳаётга, чек-чегарасиз муаммолар, жумбоқлар ва сир-асрорлар дунёсига, худди авлодлар каби ўзаро алмашиб, ягона замоннинг ўзида ҳам бир-бири билан таллашиб, ўзига хос полифонияни вужудга келтириб яшайдиган сонсаноксиз, турли-туман жавоблар дунёсига — аслида улар яшаши керак бўлган эркин, сирли ҳамда нурли дунёга олиб чиқиш керак.

Адабиёт ва нафосат илмида туғиладиган барча саволларнинг жавобини, жамики муаммоларнинг таҳқиқини фақат қандайдир бир таълимотдан эмас, инсоният тўплаган барча билимлар хазинасидан, ундан ҳам кўпроқ адабиёт ва санъатнинг ўзидан, уларнинг неча минг йилларни қамраб оладиган ҳаётдан, реал воқелиқдан излаш лозим. Муаммолар ечимини аввало инсониятнинг билимлар хазинасидан излаш “очилган

Америка”ни қайтадан очмаслик учун зарур. Лекин бу хазинада айнан бир масала хусусида ҳам турли-туман, кўпинча бир-бирига зид жавоблар кўп. Бу эса ҳар бир тадқиқотчидан шу жавобларнинг қайси бири ёки қайси бирининг қай томони асослироқ экани ҳақида теран фикр юритиб, мустақил ҳукм чиқара олишни талаб қилади.

Биз оддийгина пафос ва унинг турлари масаласида ҳам бир-бирига зид бўлиб кўринган турли-туман қарашларга дуч келдик. Уни Аристотель билан Гегель бошқача тушунган, Белинский бошқача тушунган, Пospelов, умуман олганда, Белинский қарашларига яқин тургани ва Гегелдан ҳам нималарнидир ўргангани ҳолда, уларни бирмунча аниқлаштирган ва шу вақтгача асосий эстетик категориялар доирасида ўрганиб келинган ҳодисаларнинг пафос доирасида ўрганиш керак бўлган жиҳатларини топиб, пафос турларининг таснифини ишлаб чиққан. Хўш, фикрларнинг бундай қарама-қаршилиги ичида қандай йўл тутиш керак? Уни ҳар бир тадқиқотчи ўзи ўйлаб, ўзи ҳал қилади. Бизнингча, ана шу фикрларнинг барчасида кучли рационал мағз бор. Шунинг учун уларни синтез қилиш, бу жараёнда қайсидир мулоҳазалардан воз кечиш, қайсиларинидир ривожлантириш, сўнг уларни ўзаро мувофиқлаштириш мумкин.

Лекин, табиийки, инсоният тўплаган барча билимлар — оламнинг сир-асрори олдида денгиздан бир томчи. Биз оддийгина пафос масаласида аҳвол бундан бошқача эмаслигига, унинг ечилган муаммосидан кўра ечилмаган ва жавобини кутаётган муаммолари нақадар кўплигига амин бўлдик.

Илмий изланишларнинг энг истиқболли йўли ҳам шу (яъни, жавобни реал воқелиқдан излаш, бу воқелиқни фан тилига кўчириш) эканини икки буюк олим-

нинг икки қайди билан тасдиқлаб ўтиш, эҳтимол, фойдадан холи бўлмас. Ўз илмий кашфиётлари билан икки минг йилдан ортиқроқ давр мобайнида Евклид геометрияси ётган тасаввурларни тубдан ўзгартириб юборган буюк Лобачевский бир вақтлар Френсис Бэконнинг “Бутун ҳикматни фақат заковатнинг ўзидан чиқариб оламиз, деб беҳуда уринишни бас қилинг, табиатга савол беринг, у барча ҳақиқатларни ўз хазинасида сақлайди ва барча саволларингизга муқаррар қониқарли жавоб беради” (*Лобачевский Н. И. Три сочинения по геометрии. М., Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1956, 16-бет*) деган сўзларини комил ишонч билан такрорлаган эди. 1904 йили Нобель мукофотига сазовор бўлган, табаррук ёшларга кириб ҳам самарали илмий фаолиятдан тўхтамаган буюк физиолог И. Павлов 1935 йили ёшларга ёзган хатида: “Ўзингизни илмнинг қора меҳнатига ўргатинг. Фактларни ўрганинг, солиштиринг, йиғинг. Кушнинг қаноти қанчалар мукамал бўлмасин, у ҳавога таянмай туриб ҳеч қачон соҳибини юқорига кўтаролмас эди. Далиллар — олим учун ҳаводек гап. Сиз уларсиз ҳеч қачон парвоз қилолмайсиз. Сизнинг “назария”ларингиз уларсиз беҳуда чиранишдир” (*Павлов И. Письмо к молодёжи. // Павлов И. Полное собрание сочинений. Издание второе, дополненное. 1-том, М. — Л., Издательство АН СССР, 1951, 22-бет*) дея гўёки васият қилган эди.

Биз учун фанимиз тасарруфидаги “ҳақиқатлар хазинаси” (Лобачевский), фанимиз нафас оладиган, “парвоз қиладиган ҳаво” (Павлов) — адабиёт ва санъатдир, воқелиқка эстетик муносабат оламидир, Гегель “гўзаллик салтанати” деб атаган ва бутун ҳаётни ҳам, бадиий ижодни ҳам қамраб оладиган уммондир.

“ОСЧИҚ КАФТ”
НИКМАТИ

Мусаввир бу турфа оламни, жонли-жонсиз мавжудотни ўзгача бир нигоҳ билан кузатади, ҳис қилади. Бамисоли теварақдаги ҳеч бир ашё-унсур бу сезгир назардан четда қолмайди. Бизга жўн, оддий туюлган ҳодиса ёки манзара унда қизгин ҳаяжон кўзгатиши, бирор янгилик “кашф қилиши”га сабаб бўлиши ҳеч гап эмас. Сухбатдошини тинглашни хуш кўриши баробарида, билган-кузатганларини, ҳиссиёту кечинмаларини зўр мароқ-ла ҳикоя қилишдан ҳам завқланади у. Кейин буларни мўйқалами қайноқ меҳр, юксак маҳорат билан полотнога кўчиради...

Тасвирий санъат соҳасида Марказий Осиё минтақасида кенг танилган, кўпгина нуфузли кўргазмаларнинг олий мукофотига сазовор бўлган Ўзбекистон халқ рассоми, республика Бадий академиясининг ҳақиқий аъзоси Медат Кагаров ҳақида сўз бораётир.

Одамзод туғилганида унинг келажакда қандай инсон бўлиши, ҳаёти қай тарзда кечиши тақдири азалда битилиши ростми? Бўлса бордир. Аммо “пешонам шу экан-да” деб юравериш ҳам одамни лоқайд, бепарво қилиб қўяди. Зеро “Интилганга толе ёр” деган нақл бежиз айтилмаган.

Аслида, инсонни ҳаёт йўлга солади. Уни мудом синайди, имтиҳон қилади.

1940 йили Олмаота шаҳрида туғилган Медат Кагаровни ҳам ҳаётнинг ўзи тарбиялади. Уруш даври болалари тез улғайган — қатъиятли, мустақил бўлиб. Медат ҳам шундай. Уларнинг оиласи шаҳарнинг аҳолиси асосан руслардан иборат даҳасида яшаса-да, уйгурча урф-одатларга қатъий амал қиларди. Медат ана шундай Шарқу Фарб анъаналари уйғунлашган бир муҳитда вояга етди.

У болалигидаёқ тасвирий санъатнинг сирли оламига ошуфта бўлган эди. Бу ҳавас уни дастлаб Н. В. Гоголь номидаги Олмаота рассомлик ўқув юртига

бошлади. Кейин у Москва Бадиий-саноат олий ўқув юртида (собик Строгановский), бир вақтлар асарларидан ҳаяжонга тушиб юрган устоз-рассомлардан сабоқ олди. Талабалик кезлари Медатнинг ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бир умрлик ҳамфикр-маслақдошига айланган карел қизи Иннани ҳам айнан шу даргоҳда учратди.

Тошкентга ишга йўланган ёш эр-хотин бу азим шаҳарда муқим яшаб қолдилар. Медат Кагаров рассом сифатида шу ерда вояга етди. Оврупо рангтасвир мактаби сирларини пухта эгаллаган мусаввир тез орада миниатюрарий графика устаси бўлиб танилди. Умуман, шон-шухрат унга жуда эрта ёр бўлди.

Медат Кагаров ижодий фаолиятининг илк босқичида графика жанрида кўпроқ ижод қилган бўлса, кейинроқ иқтидорини тасвирий санъатнинг бошқа тур ва йўналишларида ҳам намоён эта бошлади. Машхур Шарқ шоирлари китобларини расмлар, нақшлар билан безаш жараёнида унинг маҳорати ортиб борди, кейинчалик бир қанча юсак метафорали литографик асарлар яратди.

1991 йили тарихий ватани — Шарқий Туркистонга бориши ва Урумчида шахсий кўрғазмасини ташкил этиши Медат Кагаров ижодида кескин бурилиш ясади. Бу саёҳат рассом дунёқараши, руҳиятини ўзгартириб юборди — турфон услуби уни бутунлай мафтун этган эди. У V-VI асрга оид ибодатхона деворларидаги ёзувларни, "Минг уй" қоятош тасвирларини ҳайрат ва кунт билан ўрганди. Рассом бу каби ёдгорликларга азалдан қизиқар, кўнглида мудом уларни ифодаловчи қандайдир ҳаёлий тасвирлар кезиб юрар эди. Шу боисми, қадимий тасвирларни идрок этиши осон кечди ва тезда мўйқалам воситасида уларни қайта жонлантиришга киришди. Рассомнинг турфон услубида яратган асарлари шарқона мусиқийлик, инжа ифорлар уйғунлашиб кетган ёрқин, гўзал бир олам!

Умуман, мусаввирнинг бадиий олами бағоят бой, рангин, мусиқий. У қандай асар яратмасин, бу — маиший ҳаёт тасвирими ёки Шарқ миниатюраси асосидаги расмларми, Медат Кагаровгагина хос услуб яққол сезилиб туради. "Илоҳий шанирак", "Дарвеш ва соҳибжамол"(диптих), "Замину само"(диптих) сингари тасаввуф йўлидаги асарларни рассом ижодининг чўққиси дейиш мумкин. Уларда камолот ўйлари, Ҳаққа интилганлар аъмоли — ҳаётий-илоҳий фалсафа тажассум топган.

Медат Кагаров фақат ўзига хос "ҳаётий фалсафа" тасвирчиси эмас. У замон билан ҳамнафас, турфа янгиликларни изчил ўзлаштириб боради. Мудом изланишда — рангтасвирнинг нозик, сирли жиҳатларини ўзлаштириб, уйғунлаштириб янги ифода ва шакллар яратади. Рассомнинг истиқболга ишончи зўр. Шу боис асарлари ҳаётбахш, некбин туйғуларга бой.

Сўнгги йилларда тасвирий санъатда ҳам мафкуравий қолиплардан холи ижод қилиш имконияти Медат Кагаров қобилиятининг янги қирраларини очди. Сўз билан ифодалашнинг илоҳи бўлмаган гўзалликлару ранг-барангликларни моҳир мусаввир мўйқаламигина тасвирлашга қодир. Шарқона оҳангдорлик, тафаккур, классик билим, қатъият — булар Кагаров услубида жамланган унсурлар.

Медат Кагаровнинг ўз ҳаёт фалсафаси бор. "Инсон зоти бор бойлигини тирикларга қолдириб, ҳаётдан бўм-бўш қўл билан кетади. Ана шу қонуният барчага ибрат бўлиши керак", дейди рассом. Бухоро яқинидаги суфийлар мақбарасида кўргани — "очиқ кафт" шаклидаги рамзий белги унинг фалсафасига асос бўлган.

1

2

3

1. "Наво"
2. "Турфон оҳанги"
3. "Турфон дуэти"
4. "Абадият"
- 5-9. "Таскин"
6. "Шарқона оҳанг"
7. "Тақдири азал"
8. "Севишганлар"

4

5

6

7

8

9

Ўзимни

so'zlariga beldim

* * *

Ўзимга мен янги ҳаёт тўқидим,
 Тунлар, бир вақтгача газет ўқидим,
 Телевизор кўрдим, дорилар ютдим,
 Қачон бошланади — футболни кутдим.
 Базмларга бордим, тўйларга бордим,
 “Куним яхши ўтди” — ўйларга бордим.
 Бозорга югурдим, кирдим дўконга,
 Кўникмоқ истадим “ол-бер” замонга.
 Қайдандир кўзимни юмиб ўтдим мен,
 Ўзимдан ўзимни қувиб ўтдим мен.
 Хокларни кўрмадим, кўкларни кўрдим,
 Очларни кўрмадим, тўқларни кўрдим;
 Баъзан сўзларимни эзгим ҳам келди,
 Ҳатто тилларимни кесгим ҳам келди...

Аммо исён этди дилда бир даъват:
 “Ўзингга ҳеч қачон қилмагин шафқат!”
 Шунда хатоларга назарим тушди,
 Очу гадоларга назарим тушди,
 Парча қотган нонга зорларни кўрдим,
 Қадри тупроқдан ҳам хорларни кўрдим.
 Қарадим: чархи дун — бу даври даврон
 Ёлғондир, ёлғондир, ёлғондир, ёлғон!

Дунёга ўзимни ўнглаб қарадим...
 Бир чин сўз ёзмоққа охир ярадим.

Ёлгон олислардан боқди тариқиб...

Бир чин сўз тарихи — дунё тарихи.

* * *

Юрагимни сўзларга
бердим,
сўзларни — қоғозга.

Дардимни ҳавога
бердим,
ҳавони — барчага.

Донларни қушларга
бердим,
қушларни — осмонга.

Ғамларни одамга
бердим,
одамни — тақдирга.

Тақдирни
ҳаётга бердим,
ҳаётни — азобга.

Мана, энди
бу азобларни,
ҳаёт билиб,
асраб ўтирибман —
ўлимга бергим келмай.

* * *

Энди фақат яшаиш мен учун оздир,
Қисматим “ўлиб ҳам тургин” деб ёзди...
Сени кўргандан сўнг рўй берди бу ҳол —
Соғинаркан, фақат яшамоқ малол.
Қийноқларинг етди — томугдам — ўтли.
Умрим бу ҳаётдан нарига ўтди,
Билдим: руҳ қаърида тўлғонган гардун
Соғинчдир — Ҳаққа ҳам етгувчи афсун.
Шу сабаб, Қақнусдан ўтмоққа дўндим,

Ажалдан даҳшатли ажалга кўндим
Ва бундай ҳол билан ҳеч қилмадим баҳс...
О, фақат тириклик менга керакмас.

* * *

Юр,
бирга-бирга дунёни кезамиз.
Тўрт кўз билан кўрамыз уни,
эшитамиз тўрт қулоқ билан;
тўртта қўллаб бажарамиз
хизматларини,
ҳис қиламиз дардларини қўш юрак билан;
кўтарамиз юкларини икки елкада,
ундан ҳайратга тушсак,
жўр овозда куйлаймиз —
овозимиз юлдузлардан нари кетар
ўшанда!

Юр,
бирга-бирга дунёни кезамиз.
Тўрт кўз билан йиғлаймиз унга қараб,
эшитамиз фожеларини
тўрт қулоқ билан;
бошимизга савдолар тушса,
тўрт қўл билан бекитамиз
шўрлик бошимизни;
қўш юракни бараварига ёрамиз,
дардларига чидолмай,
яғир бўлади икки елкамиз юкларини кўтариб;
армон кўпайса,
жуфт фарёд-ла куйлаймиз
(ит ҳам эшитмайди фигонимизни),
иккаламиз мунглашиб ўлтирамыз
ўшанда.

Ўшанда бир тақдир
аждарҳодай ютади
бизни.

* * *

Гулчеҳранинг қўли гул,
Шиптак тикди ўзига.

Рангли картондан.
Бирам бежирим. Гуллари ҳам бор.

Онаси негадир йиғлади.

Гулчеҳранинг барибир қувончи олам:
энди опасининг мактабдан келишини
кутиб ўтирмайди —
ўзи кетаверади мактабга Гулчеҳра.
Опасининг ўзи қияверсин ўша эски
калишини.

Бир ўзи кийсин.
Гулчеҳранинг шиппаги бор.

Чотиб кетди Гулчеҳра йўллардан —
Гулчеҳранинг шиппаги бор!
Бирам бежирим.
Бирам ярашиқ,
Гуллари ҳам антиқа!

Атрофда эса баҳор!
Булутлар югуриб келар тоғлардан.
Чақмоқлар чақади.
Ёмғир шовиллар.
Гулчеҳра юрай деса,
қуруқ жой йўқ оламда.
Йўллар ҳалқоб...

Гулчеҳранинг бежирим шиппаги ивиб қолди.
Гулчеҳранинг чиройли шиппаги йиртилиб қолди.
Гулчеҳранинг гулдор шиппаги узилиб қолди.

Йўл четида қунишиб тўхтади
Гулчеҳра:

мактабга борай деса,
болалар кулади
“ялангоёқ” деб,
уйга қайтай деса,
йиғлайди онаси.

* * *

Сувланган боғчада майсалар кўм-кўк,
Елларнинг белига ўтлар эшилган.
Қуёшнинг бу ёздан ўзга иши йўқ,
Кўкда тураверар — кетмас пешиндан.
Ҳавода жимирлар саратон барқи,
Бундай ўртанишида чилла эскирмас.
Сен билан тўлгандир бу боғлар... балки
Сенинг йўқлигингни ҳеч ким сездирмас.
Умидни — столда очик китобни
Неча бор ўқиди ўрик сояси?!
Сенинг кетишингдан қолган саробни
Дарахтлар сир тутди жим — ҳикоясиз.
Юрак дардин энди шеърга ёради,
“Оҳ”и мангуликка қолди етишиб.
Ортига умидвор қараб боради
Дунёдан улканроқ сенинг кетишинг.
— Мен нима қиламан? — жоним югурар,
Ҳаёт қайда ўзи — шартнома тузса?..
Фалакни негандир кўтариб турар
Мени ерга урган бир инжа гусса.

* * *

Биламан, ҳаёт — кураш билан тирик.
Аммо мен мувозанат талабидаман.
Масалан: қирғий зўр бўлмасин қанчалик,
чирқиллаган
чумчуқ тарафидаман.

Мен кучнинг ҳар ишидан излайман мантиқ —
чидолмайман ҳақнинг эзилишига.
Қўл кўтармайман ҳеч қачон,
аниқ,
гуллаган дарахтнинг кесилишига.

Оламга
зўравонлик бешафқат боқади.
У ҳуш кўрар тиз чўккан дунёни..
Бу пайт менга негандир ёқади —
қулларнинг исёни.

* * *

Бу дунёда
Худо берган экин эдим —
Шамолга ҳам,
тупроққа ҳам текин эдим.
Аммо дунга
“бозор” деган гавго келди —
гала-говур,
югур-югур — савдо келди.

Атрофимда
чир учади бир чумчуқшер:
“Нархинг қанча?
Сени сотиб оламан”, дер.

Бу дунёда
Худо берган экин эдим —
“Нархим фақат
Худовандга аён”, дедим.

Ё Худо-ё,
нархимни ҳеч этма ошкор,
нима бўлар,
бир бандангдан кечса бозор.

Бу чумчуқча
гар муслимлик таъкид қилар —
мени босиб
ўтиши учун харид қилар.

* * *

Мен азобдаман,
сенга айтсам...

Қўлимдан ҳеч нарса келмайди.

Қўлим — калта.
Шу қадар калтаки,
кўрганларимни ёзай десам,
қоғозга етмайди.

Қоғоз билан
кўнгила орасида эса,
беорлар яратган зўравонлик
ва мен — жони шириннинг
қўрқуви бордир.

* * *

1

Эй, тош!
Мени тингла!..
Мени тингламоққа
одамнинг кучи етмас —
у жуда юмшоқдир.

2

Бир сўзимдан
субдай оқиб
кетма-да энди,

бир "оҳ"имдан
одамга айланма...

* * *

Ичим тўлиб кетган.

Қават-қават дардман.

Мен —
дардини
қоғозга айтиб ўрганган одам,
энди
қоғозга ҳам
ишонмаяпман...

* * *

Чин хазонрез,
Боғларда тез
Шамол сайри —
Тўполон.
Жоним — бир барг...
Азиз дарахт,

Видога ҳам
 Йўқ имкон.
 Кетмоқдаман.
 Етмоқдаман...
 Дарахт,
 Тушунтириб боқ —
 Ерга ботиб
 Борган сайин
 Қандай бўлар
 Кўкармоқ?

* * *

Қўлимга қўлинг теғди —
 Танга таралди беҳишт.

Тушди кўзингга кўзим:
 Жон — титроқ ва энтиқиши.

Лабу нафас айқашди —
 Бизга жам бўлди дунё.

Барча кўлка йўқолди —
 Тўлғонди икки зиё.

Қайдан бу ёвуз ҳаво,
 О, шартми мувозанат?

Толега соя излаб,
 Тунни чорлади қисмат.

* * *

Кузак хонамгача бостириб келди.
 Ташиқарига чиқдим. Хазондан қочиб.
 Умрим тугаяпти. Келгин. Кел энди,
 Ёв енган шаҳардай юрагим очиқ.

Куз боғлар бошига не иш солмади,
 Ана, дарахтларнинг сўнгаллари — чўп...
 Сенга айтадиган сўзим қолмади,
 Сенга айтадиган сукутларим — кўп.

Шавкат ШУКУРОВ

SERDOVON
BIR TOG'

دەت دەسەل تەقەشەن ئەن نەگەستەن لى نەشە پەرتەن نەزەدە جەنۇب
 ئەن ئەگەن جەنۇب سەسەرەن نەن جەنۇب دەرسەن نەزەدە جەنۇب جەنۇب
 جەنۇب نەشە پەرتەن نەزەدە جەنۇب نەزەدە جەنۇب نەزەدە جەنۇب

Улуғ мутафаккир Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) ҳаёти ва қолдирган адабий мероси ўз замонасидаёқ илму адаб аҳли диққат-эътиборини тортган эди. Буни Саййид Алиризо Нақавийнинг “Ҳиндистон ва Покистонда форсий тазкиранавислик” (Техрон, ҳижрий-шамсий 1347 йил) феҳристи (каталог) ҳам яққол тасдиқлайди.

Мана, уч асрдан кўпроқ давр мобайнида буюк шоир мероси она диёри Ҳиндистондагина эмас, балки дунёнинг кўплаб мамлакатларида ўрганилиб, бу борада талайгина тадқиқотлар — мақола, рисола ва бадиалар пайдо бўлди. Шоир шеърларидан намуналар турли тилларга ўгирилиб, миллион-миллион адабиёт муҳлисларига ҳавола этилди (бу ҳақда қаранг: *Вопросы литературы зарубежного Востока. Самарканд, 1981*).

Лекин Бедил ва Оврупо миссионерлари мавзуи ҳанузгача махсус ўрганилмаган. Ҳолбуки, бу мавзу ижтимоий-сиёсий, маъ-

навий-маърифий аҳамиятга эга. Мирзо Абдулқодир Бедил куллийетини мутолаа қилишдан маълум бўлишича, файласуф шоир ўзининг Фарбий Оврупо тажовузкор-экспансионистларига бўлган муносабатини дастлаб лирик шеърятнинг муайян жанрларида, сўнгра ижтимоий-фалсафий, тасаввуфий руҳдаги “Ирфон” маснавийсида, шеърини парчалар билан зийнат топган “Нуқот” насрий асарида баён этган.

Масаланинг моҳиятини англаш учун дастлаб Фарбий Оврупо мамлакатлари тарихига қисқача тўхталиб ўтамиз. Маълумки, XVII асрнинг охириларида Оврупода Британия империяси қарор топди. Бу империянинг тарихи Испанияга қарши ашаддий уруш билан бошланган, сўнгра у кўп мамлакатларни мустамлака қилиб, кетма-кет ўз тасарруфига олган эди. Англия Франция билан иноқлашиб, Испанияга қарши ҳужум бошлар, Испания билан

иттифоқ тузиб, Францияга қарши жанг қилар эди.

Мустамлакалар кураш жараёнида ярашиш ва озод нафас олишни билмасди. Жанги жадаллар қарқочилик йўли билан ва қароқчилар иштирокида олиб бориларди.

Бундай босқинчилик урушлари, ўзга ўлкаларни тасарруфига олиб, улар ҳисобидан бойишни қоралаш кўпчилик ёзувчилар ижодида бош мавзуга айланди. Айниқса, оврупо романларда Британия империясининг ўтмиши катта қизиқиш уйғотди. Ёзувчилар аксар ҳолда Чарльз Кингсли асарлари руҳида ижод қилди. Чарльз Кингсли XIX аср ўрталарида ёзган "Эй, Фарб томонга!" деган тарихий саргузашт романида мустамлакачиликни таъриф-тавсиф этиб, инглизларнинг маънавий устунлигини кўқларга кўтариб мақтаган. У. Рэли ва Ф. Дрейк исмли машҳур денгиз қароқчиларини қаҳрамон қилиб тасвирлайди. Юзга яқин роман муаллифи Э. Хенти эса Буюк Британия империясининг "шонли" ўтмиши ҳақида зўр қизиқиш ва илҳом билан асарлар ёзиб, империя бунёдкорлари фаолиятини мадҳ этади.

Тарихнинг ана шундай тўфонли даврида Ҳиндистоннинг ватанпарвар қаламкашлари орасида биринчилардан бўлиб Мирзо Бедил овруполик босқинчилар сиёсатини қоралаб, шеърлар ёзади. Унинг ижодида "фаранг", "фарангий", "теги фаранг" каби сўз ва бирикмалар кўп учрайди. "Фаранг" сўзи, асли, Францияни англатса-да, ўтган асрларда Шарқ тилларида, умумий тарзда, Оврупо маъносида ишлатилган. Шоир овруполик сармоя ишқибозлари олиб борган сиёсатни, уларнинг Ҳиндистон ярим оролида савдо марказларини ташкил қилишга ружу қўйишларни қоралайди. Ул зот XVII асрнинг иккинчи ярми — XVIII асрнинг биринчи чорагида ҳинд еридаги оғир сиёсий-иқтисодий шароитни, Фарб давлатларига нисбатан она юртининг тараққиётда ҳар жиҳатдан ортда қолганини бадиий образлар воситасида ифодалаб беради. Шоир мажоз санъати имкониятларидан кенг фойдаланади. Масалан, сабҳа (тасбеҳ доналари) ҳамда зуннор (ғайримусулмонлар белига боғлаб юрадиган ип) тимсолларини кўллаб, улар замирида Шарқ ва Фарб мамлакатларини назарда тутаяди:

*Бе реша парокандагии дона аён аст,
Аз сабҳа мажӯ рабт, чу зуннор намонад.*

(Бедил. Куллиёт, 4 жилдлик. IV жилд. Кобул. 31-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади.)

Мазмуни: илдизсиз поянинг донлари сочилиб кетади. Шунга ўхшаб сен тасбеҳ доналари (яъни муслмонлар) билан дўст тутишни истама, чунки бунга зуннор, яъни насронийлар йўл қўймайди.

Бедилнинг замонида ҳинд давлати ҳар жиҳатдан заифлашиб бормоқда эди. Унинг вилоят ва музофотларини мамлакат подшоиси, яъни давлат жиловлаб ололмай қолганди. Бедил зиддиятлар авж олган, маънавият инқирозга учраган ана шундай даврда яшаб, бобурийлар салтанати таназулга юз тутиб, аста-секин ичидан емирилиб бораётганини бир мутафаккир шоир сифатида кузатиб боради.

Ҳиндистон тарихчилари, шўро тадқиқотчилари Бедил яшаган даврни ўрганиб, инглиз босқинининг ўлка қисматидаги аянчли таъсирини кўрсатиб ўтган ва бундай илмий изланишлар ҳамон давом этмоқда. "Ҳиндистоннинг янги тарихи" ("Новая история Индии", М., 1961) китобида ёзилишича, ночор турмуш сабаб XVII аср ўрталари ва XVIII аср бошларида халқ кўзғолонлари, турли исёнлар юз беради (56-90-бетлар). Уша вақтда Аврангзеб Оламгир (1658 — 1707) салтанат соҳиби эди ва бу даврни "Шеър ул-Ажам" муаллифи Шиблий Нуъмоний "Замони зуҳди хушки Оламгир", яъни "Оламгирнинг қуруқ ибодатлари замони" деб баҳолаган.

Бедил ижодида Фарб ва Шарқ қиёсига кўп дуч келамиз. У бир шеърда ошиқнинг маъшуқа, яъни жуфти ҳалол танлаши бобида баҳс юритиб, бу борада машриқзамин йигитларининг диди, назари баланд эканини таъкидлайди. Агар сенга ажуза — қартайган кампир маъқул тушган бўлса, билиб қўйки, бу фарбликларнинг диди пастлиги, завқининг ўлгани, меъерининг бузилганидан далолатдир, дейди шоир ва ёшларни хушёр бўлишга, етти ўлчаб бир кесишга чақиради.

Бедилнинг идрок этишича, Оврупо қитъасидан чиқиб, кўпминг миля сув йўлини сузиб ўтган миссионерларнинг қилмиши аянчли. Улар фирибгар, қаллоб, очкўз бўлиб, маҳаллий халқни талаш учун келган. Шоир бир шеърда маъшуқа киприк-

ларининг ошиққа нисбатан шафқатсизлиги ҳақида гапириб, “теги фаранг” (фаранг қиличи) образини салбий маънода ишлатади. Бошқа бир ўринда “Фаранг қиличининг дастаси тўнғиз тишлари билан тил топишди” (“Қабзаи теги фарангий сохт бо дандони хук”) мазмунидаги фикрни баён этади. Мажоз тариқида битилган ушбу шеърда Оврупо ширкат-компаниялари ўз манфаатларини кўзлаб, фойда кўриш иштиёқиди бир-бирини қўллаб-қувватлайди, бир-бирига ён босади, деган ғоя олға сурилади.

Ҳиндистоннинг фикри теран, ҳассос кишилари, шоир ва адиблари жаҳон тамаддунининг бешикларидан бўлмиш бу сарзаминнинг инқирози сабаблари ҳақида бош қотирди, аммо улар бир аччиқ тарихий ҳақиқатни — жадаллашиб бораётган хориж босқинини тан олишга мажбур эди. Мана бу байтда ана шу ҳақиқат мужассам:

*Зи сурат ар ҳама маъни шавий, раҳойий нест,
Фитодааст жаҳоне ба қайдгоҳи Фаранг.*

Мазмуни: агар маънолар олами сени қуршаб олса ҳам, билиб кўйки, улкан мамлакат (яъни Ҳиндистон) Фаранг (овруполиклар) тузоғига илинмишдир.

Байтдаги “қайдгоҳ” сўзи замирида босқин, ишғол этиш, тасарруфга киритиш маънолари ётибди.

Бедил хинд ватандошларини эҳтиёткорлик билан иш тутишга, ажнабийлар билан муомала қилишда ҳаддан ошмасликка, эҳтиросга берилмасликка даъват этади:

*Бипарҳез аз балойи худнамоий,
Мусулмон туву олам Фаранг аст.*

Мазмуни: худнамолик балосидан, ўзни кўз-кўз қилишдан сақлан. Сен инсофли, диёнатли мўмин-мусулмонсан, ваҳоланки, олам фаранглар қўлида.

Маълумки, ҳар қандай босқинчилик замирида ёвузлик пинҳон бўлади. Шу маънода, овруполикларнинг нияти фақат маълум макон ва худудни ўз тасарруфига киритишдан иборат бўлмаган. Уларнинг дарди бу мамлакатда ширкатлар, савдо дўконлари очиш, бозорларни эгаллаш, экспорт тарзида олиб келинган молларни пуллаб, катта фойда кўришдан иборат эди. Шундай маҳсулот-

лардан бири — қаҳва. Бу қора ичимлик мавзуида шоир бир эмас, бир неча рубоий ёзган. Улардан бири бундай:

*Кайфияти қаҳва к-аз жаҳони савдост,
Дар ҳар сараш афсонаи чандин ғавғост.
Рангу таъму ҳаловаташ доғам қард,
Ин шарбати хонаҳои мотам чи балост?*

Мазмуни: қаҳва савдоси бошида ҳар турли ғавғою можаро бўлиб туради. Унинг ранги, таъми ва ҳаловати мени доғда қолдирди, ахир, бу мотамхоналар шарбати (босимизга) қандай бало бўлди?

Маълум бўлишича, Бедил қаҳва истеъмол қилиб кўрган ва бу ичимлик унга ёқмаган:

*Мастон, шамъи нишот хомўш шудааст,
В-аз зулмати шаб саҳар фаромўш шудааст.
Бо қаҳва бисозеду ба ҳам навҳа кунед,
Дар мотами нашъа май сияҳпўш шудааст.*

Мазмуни: масту майхўрлар, билинги, айш-ишрат шами сўнади, тун зулмати (қаҳва)дан тонг (сабуҳий) эсдан чиқади. Қаҳвахўрликка ўтган экансиз, бир-бирингизни опичлаб йиғланг, қаранг, хурсандчилик мотамида май (аза тутиб) қора либос кийибди.

Шоирнинг афсусланганича бор — Ҳиндистоннинг сўлим, кўнгилочар гўшалари, дарё, анҳор, қўллари соҳиллари, оромбахш боғлари ажнабийларнинг дам оладиган жойи бўлиб қолди, уларнинг истироҳатгоҳига айланди:

*То шоҳиди асрори азал пардакушост,
Рангинийи навбахори хуби ҳама жост.
Чашме во кун, зи боғу гулзор мапурс,
Ҳар жост Фаранг — дар канори дарёст.*

Мазмуни: азал ва абадият сирру асрори ўз жамолини кўрсатаркан, навбахорнинг кўзни қамаштирувчи гўзаллиги ҳамма жойда ўз тароватини манзур этди. Кўзни катта очиб, боғу гулзор кайфиятидан сўрама, чунки ҳар жойда фарангийни дарё соҳилида роҳат-фароғатда кўрасан.

Бедил ширкатларга қўшилиб келган айрим енгилёқ аёлларнинг ниятидан ҳам хабардор бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатини Шарқ хотин-қизлари билан қиёслаб, муҳим фикрни олға суради:

Хубон ки баҳори олами изҳоранд,
 Ҳарчанд зи Чину Чакилу Тоторанд.
 Аз ҳусни Фаранг ин қадар шуд маълум,
 К-ин дўзахиён беҳишти дигар доранд.

Мазмуни: маъшуқлар гарчи Чин, Чакил ва Тотордан бўлса-да, улар олам гўзаллигини кўрсатувчи зотлардир. (Шарқ соҳибжамолларини) Фаранг гўзаллари билан қиёслаганда шу нарса аён бўлдики, ушбу дўзах аҳли(енгилоёқлар)нинг жаннатлари бошқа.

Бундай талқинлар Муҳаммад Иқбол, Муҳаммад Афзал Сархуш каби шоирлар ижодида ҳам учрайди.

Ҳинд ўлкаси ажнабийлар тасарруфига ўтаётган пайтда уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқариш имконияти бормиди? Ҳиндистон халқи нега асрлар давомида қарамлик азобини тортиши керак? Афсонавий ўлка истилочилар тузоғига тушган экан, жим туриш лозимми?

Бедил ана шу саволларга жавоб излар экан, ватандошлари кўнглини кўтариш мақсадида уларни курашга чорлаб, эй беҳабар, сенинг қўлларинг қудратли, билакларинг кучга тўлган экан, нечун улар ожиз қолиши керак, уларни ишлатиш лозим, деган мазмунда фикр юритади.

Қадимги римликлар "Медалнинг орқа томонига ҳам қараш керак" деган ҳикматни бежиз айтмаган. Бедил Оврупо истилочилари олдида ҳинд савдогарлари касодга учраганини "Оқсоқ одамнинг йўл босишдаги уриниши чақмоқни эгарлаб олган кимса олдида ҳеч нарса эмас" дея тасвирлайди.

Жавоҳирлаъл Неру "Ҳиндистоннинг кашф этилиши" китобида ёзадики: "Ост-Индия ширкати ўз нуфуз доирасини аста-секин, номаълум тарзда кенгайтириб борди. Инглиз аскарлари маҳаллий сипоҳийларга нисбатан яхши курулланган эди. Муқим аҳоли эса унинг армиясида ёлланма ишчи бўлиб хизмат қилди. Ана шу вақтда инглизларнинг ўзгалар учун эмас, ўз манфаатларини кўзлаб иш юритгани маълум бўлди ва келгиндилар Ҳиндистонда сиёсий ҳукмронликни қўлга киритиш учун ўз мавқеларини мустақкамлаб олди".

"Девони ғазалиёт"да "Мефиристам" ("Жўнатаман") радифи ғазал мавжуд. Унинг айрим байтларида шоир ажнабийлар-

га бўлган ашаддий нафратини, қалб изтиробларини очиқ-ойдин баён этган:

Дари сулҳ мекушоюд зи хужуми
 нотавоний,
 Мижавор ҳар сафери, ки ба жанг
 мефиристам.
 Зи дуруштийи мижозат наям, эй рақиб,
 ғофил,
 Агар "армуғон" фиристам, ба ту санг
 мефиристам...
 Зи жаҳони ранг то кай кашам
 интизори нозат,
 Ту биё, вагарна оташ ба Фаранг
 мефиристам.

Мазмуни: киприклардек ёв қалбини мажруҳ этувчи ҳар бир кўшин сафини сафарбар этсам, у нотавонлиги, жангда голиб келолмагани сабабли сулҳ тузишга мажбур. Эй рақиб, сенинг номақбул, ўжар табиатингдан ғофил эмасман. Сенга армуғон йўлламоқчи бўлсам, тош жўнатаман. Мен ранг оламида қачонгача оқ танли одамлар инжиқлигини, нозини тортайин? Мени юлатиш учун келақол, эй ёрим, акс ҳолда Фарангистонга нафратимдан ўт олов пуркайман.

"Ирфон" маснавийсида қуйидагиларни ўқиймиз:

Он чи хўрд аз ғаройибот дар гўш,
 Файри тожир надошт муждафурўш.
 Баста аз вонамуди шон бефарқ,
 Фарб ойна дар муқобили Шарқ.

Мазмуни: ажойиб ғаройиботлар орасидан қулоққа чалингани шуки, тожир-савдогардан бошқаси ўзга ўлкалардан хушхабар, янгилик келтирмасди. Уларнинг юзидан шу нарса аёнлашдики, Фарб давлатлари, Шарқ мамлакатларига қиёс қилинса, кўзгу бўлди, (иқтисодий) тараққиётни бошидан кечириб, ҳар жиҳатдан (андоза олишга) намуна вазифасини ўтади.

Бу ўринда гап Оврупо мамлакатларининг фақат тижорат аҳлининг фаолияти туфайли бойиб кетиши, сарватманд бўлиши ҳақида кетаётгани йўқ, балки Мағрибзаминда ишлаб чиқариш кучларининг яхши йўлга қўйилиши, мануфактураларнинг ташкил қилиниши, капиталистик муносабатларнинг шаклланиши билан бирга илм-

фан ва санъатнинг ривожи, аниқ фанлар соҳасида оламшумул ихтиролар қилиниши, китоб нашрининг кенг йўлга қўйилиши ва бошқалар ҳақида ҳам бормоқда.

Бедил мутафаккир шоир эди. У инсоний кадриятларни ғоят эъозларди. Энг муҳими, унга ҳамма нарсани инкор этиш кайфияти бегона эди. Шу сабабдан ҳам у фаранг атамасини доим ҳам салбий маънода ишлатмаган. Чунончи, шоир куллиёти 4-жилдига Афғонистон олими Нурмуҳаммад Каҳгазойнинг шахсий коллекциясида сақланаётган Бедил қўлёзма асарларидан олинган айрим шеърлар илова қилинган. Ундаги бир ғазалда бундай байт мавжуд:

*Мусаввире, ки кунад хомаи табиатро
Зи рангрезийи маъни хаёли нақши Фаранг.*

Мазмуни: мохир рассом табиат инъом этган мўйқаламини ишга солиб, турли бўёқлар ила Фаранг (Оврупо) рангтасвир усталарига ўхшаш маъноли асар яратишни хаёл қилади.

Бедил Оврупода юз берган Уйғониш давридани, машхур тасвирий санъат намояндалари асарларидан хабардор бўлган кўринади. Шу боис у Шарқ миниатюра мактаби вакиллари ҳам оврупоча рангтасвир йўлида асарлар яратишга ундайди.

Бедил некбин, келажакка катта умид ва ишонч билан қараган ижодкор эди. Тахайюли маҳсули бўлмиш асарлари даврлар оша юксак кадр уэтибор топишини ҳис этар эди:

*Бедил, он рўзе, ки истиқбол
оғушат кунад,
Он қадар во шав, ки натвон баст
мазмуни туро.*

Мазмуни: Бедил, агар келажак замонлар сени ўз оғушига тортса, шунчалар очилгинки, асарларинг мазмунини англаш мушкул бўлсин.

Юртимизда Бедил ижодини ўрганиш, асарларидан баҳраманд бўлиш ҳақида гапирганда, Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азимнинг қуйидаги сўзларини эслаш ўринли бўлади: "Сир эмас, Бедил шеърятининг Туркистон руҳини ифода этишдаги хизмати беқиёсдир. Биз, таассуфки, Шарқнинг буюк даҳолари, жумладан, Мир-

зо Бедил тафаккури яратган бешиқда улгайганимизни унутмаёздик. Ота-боболаримизнинг фикрату қонига сингган, тупроғимизни файласуф ва шоир диёрига айлантирган табаррук зотлардан бири биз унутган Бедил эмасми?" ("Тафаккур", 1996, 1-сон, 99-бет.)

Чиндан ҳам, биз ўзимизни Бедил ворислари ҳисоблашга ҳаракат қиламиз-у, аммо унинг меросига бўлган муносабатимиз даввомизга мос эмас. Аҳён-аҳён, онда-сонда вақтли матбуотда шоир шеърларидан ўгирилган санокли таржималар нашр юзини кўради, холос. Бу эса денгиздан томчи ҳам эмас. Ваҳоланки, Бедил меросини ўрганиш, уни тарғиб-ташвиқ этиш, маънавий камолотга хизмат қилдириш, асарларини давлат миқёсида нашр этиш зарур.

Таниқли адабиётшунос, академик Азиз Қаюмов ўтган асрнинг 80-йилларида маданий меросни тадқиқ этиш борасида сўз очиб, буюк шахслар устида талашгандан кўра улар қолдирган меросни ўрганиш, халқ орасига ёйиш ҳар жиҳатдан савобли иш бўлур эди, деган ўринли фикрни ўртага ташлаган. Италиялик шарқшунос олим, Неаполь университети профессори Алессандро Баузанинг мана бу фикри ҳам шунга яқин: "Бедилга ўхшаш тарихий шахслар фақат бир ўлкага тааллуқли бўлмай, балки улар жаҳоннинг барча халқларига мансубдир ва уларнинг меҳр-муҳаббати барча инсонларнинг ҳароратли бағридани жой олгандир".

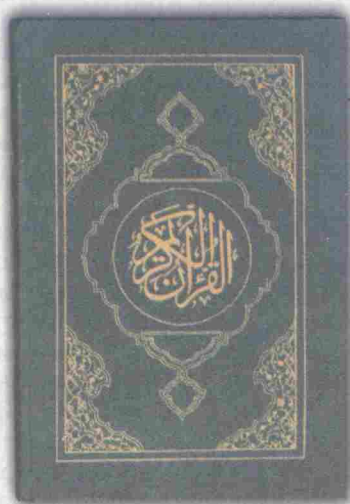
Бедил форсий шеърятнинг "ҳинд услуби" деган истилоҳ билан шуҳрат тутган йўлида қалам сурди. Унинг асарлари моҳиятини англаш, фаҳмлаш — ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган мураккаб иш. Бежиз эмаски, Мирзо Бедилнинг ўзи: "Менинг олий, юксак фикрларим маъноларини илғаб олиш учун теран мушоҳада, ўткир зеҳн талаб қилинади" ("Маънийи баланди ман фикри тунд меҳоҳад"), чунки асарларим раван услубда эмас, мен бир тоғман, унинг (турли) довлари бор" ("Сайри фикрам осон нест, кўхаму кўтал дорам"), деб таъкидлаган эди.

Биз улуг мутафаккир ва файласуф шоирнинг улкан ва беқиёс меросидаги мавзумизга алоқадор айрим шеърини парчалар ҳақида фикр-мулоҳаза юритдик, холос. Бу борада ҳали кўп иш қилиш керак.

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Раҳматуллоҳ қори ОБИДОВ

TAQDIRDAN TONIB BO'LMAS

Тақдир масаласи — ислом тарихида энг кўп баҳсга сабаб бўлган мавзулардан бири. Авваламбор, Оллоҳ таоло Қуръони каримда “Албатта, биз ҳамма нарсани тақдир — ўлчов билан яратдик” деб инсонларнинг ҳаёти, амаллари, ризқ-рўзи ўлчовли экани, инсонлар ҳаётини илми азалийси билан билиб, уларнинг тақдирини белгилаб қўйганини баён қилган. Қуръони каримнинг йигирма бир (21) сурасидаги етмишта ояти карима айнан шу мазмунда.

Бу мавзу Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларида ҳам қайта-қайта тилга олинган. Масалан, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос (р.а.) ривоят қилган бир ҳадисда бундай дейилган: “Оллоҳ таоло барча махлуқотларининг тақдирини Еру осмонлар яратилишидан эллик минг йил аввал ёзиб қўйган”.

Жобир ибн Абдуллоҳ (р.а.) қу

йидагиларни айтганлар:

“Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар:

“Банда мўмин бўлмайди — ҳатто тақдирнинг

яخشиси ҳам, ёмони ҳам Оллоҳдан деб иймон кел-

тирмагунча, ҳатто унга етган мусибат ўзининг хатоси

сабабидан эмас деб билмагунча, ҳатто унинг хатоси унинг

мусибатига сабаб бўлмаслигини билмагунча”. Бу ҳақда ислом-

нинг асосий манбаларида шундай ишончли далиллар борлигига

қарамай, аҳли сунна вал-жамоа билан исломдаги бошқа тоифалар

ўртасида турли ихтилофлар мавжуд. Жумладан, жабарийлар барча амал-

лар Оллоҳдан деб билади ва инсон барча гуноҳлари учун маъзурли

эканини даъво қилади. Қадарийлар эса, аксинча, барча амаллар фақат

инсоннинг ўзига боғлиқ деб билади ва ирода ҳам, амал ҳам одамники,

унга Оллоҳнинг ҳеч бир таъсири йўқ, киши яхшими, ёмонми — ўз тақди-

рини ўзи яратгани учун охиратда хайрли ишига мукофот, гуноҳига жазо

олишга мустаҳиқ деб ҳисоблайди. Гуноҳкор тавба қилиб оламдан ўтса —

абადий жаннатга, акс ҳолда, мўмин бўлса ҳам, абადий дўзахга тушади,

дея даъво қилади улар.

Тақдирнинг ярмини Оллоҳ беради, қолган ярмини эса инсон ўзи яра-

тади, деб таълим беришга уринадиганлар ҳам бор. Ал-Жоҳизия фирқа-

си тарафдорларининг фикрича, бандага фақат ирода феъли берилган,

дунёда ҳеч бир зот Оллоҳни танимасдан балоғатга етолмас экан. Ҳатто

кофирлар ҳам Оллоҳни танир эмиш, улар ўз йўлидан қайтгиси келмага-

ни учунгина қайсарлик қилармиш ва Оллоҳнинг берган маърифат неъма-

тига шукр қилмас эмиш. Борди-ю, Жоҳизнинг *“Инсон ҳеч қандай феъл*

кўрсатмайди, яъни ҳаракат қилмайди, унда фақат ирода бўлади” деган

гапига ишониладиган бўлса, у ҳолда инсон намоз ўқимасдан, рўза тут-

масдан, ҳаж қилмасдан, улар ҳақидаги хоҳиш билангина кифояланса бас,

деган қараш асосида яшашга тўғри келади. Бундай зарарли таълимотга

кўра, киши хоҳиш билдирмасдан зино қилса, ўғрилиқ ва қотиллик қилса,

кимнидир ҳақоратласа, ҳеч қандай зиёни йўқ, чунки бундай феъллар

табиий бўлиб, касбий бўлмаса, улар учун савоб ҳам, гуноҳ ҳам ёзилмай-

ди, деган ғайриинсоний хулоса чиқади.

Ал-Каъбийя фирқасининг бу борадаги қарашлари ҳам шундан фарқ

қилмайди. Каъбийнинг ўзи Жоҳизнинг бевосита даъватчисига айлангани

ҳам буни исботлайди. Жоҳиз Оллоҳ таоло жисмларни яратади, аммо

уларни йўқ қилишга кучи етмайди, деган мутлақо нотўғри фикрни ил-

гари сурган. Бундай сохта фикрларни унинг бисотидан кўплаб кел-

тириш мумкин. *“Оллоҳ таоло ҳеч кимни дўзахга киритмайди, балки*

дўзахнинг ўзи гуноҳкорни тортиб олади ва абадий у ерда қолди-

ради. Оллоҳ таоло ҳеч кимни жаннатга киритмайди, балки жан-

нат ўзига муносиб одамни тортиб олади”.

Ал-Асворийя фирқаси Али ал-Асворийнинг та-

рафдорларидан ташкил топган. Бу фирқа ав-

вал Абул Ҳузайлнинг мазҳабида бўлган,

кейин Наззом мазҳабига ўтган. Улар-

нинг фикрича, Оллоҳ таоло борлигини биладиган нарсалар тақдирини белгилаб беролмас эмиш. Улар бу билан Оллоҳнинг қудрати чекланган демоқчидек бўладики, бу ҳам Куръон таълимотига зиддир.

Улар Оллоҳ инсонни фақат яхшиликка буюради, ёмонликдан қайтаради, шунинг учун ҳар кимнинг яхшилиги Парвардигорнинг тақдири билан, ёмонлиги эса ўзининг амали билан боғлиқ, дейди. Бунинг исботи учун *“Нимаики мусибат сизларга етса, қўлларинг билан қилган ёмонликларинг сабабдир”* оятини далил қилади. Ҳолбуки, мазкур ояти каримада Оллоҳ инсоннинг қилган ёмонлигини сабаб деб кўрсатяпти, холос. Аслида сабаб Оллоҳнинг иродаси туфайли бўлади. Буни *“Айтинг: Бизга Оллоҳнинг ёзиб қўйганидан ўзга нарса етмайди. У хожамиздир. Оллоҳга эса, фақат мўминлар таваккул этсинлар!”* деган оят ҳам билдириб турибди. Ҳақиқатан ҳам, Оллоҳ тақдирнинг ярмини қўлида ушлаб, ярмини инсонга берган эмас. Ҳаётдаги қувонч ва ташвишлар ҳам Оллоҳдан. Оллоҳ ана шундай усул билан бандаларини имтиҳон қилади: *“Биз сизларни ёмонлик билан ҳам, яхшилик билан ҳам синаб, имтиҳон қилурмиз”*.

Юқоридаги каби нотўғри қарашлардан фарқли ҳолда, “аҳли сунна вал жамоа”нинг бу масалага ёндашуви мўътадил хусусиятга эга. Бундай ёндашув тақдир ва ирода — Оллоҳдан, амал қилиш — инсондан, бироқ нимага амал қилишни танлаш эса банданинг ихтиёри деган фалсафага асосланади. Имом Абул-Ҳасан ал-Ашъарий айтади: *“Ҳар бир инсоннинг феъли Оллоҳнинг қудрати билан пайдо бўлади, яъни феълни инсон учун Оллоҳ яратиб беради. Бандадаги ижрочилик қудрати яратишга қобил эмас. Бирор ишнинг содир бўлишига сабаб ҳам, уни бажаришга бўлган қудрат ҳам, бажарилиши ҳам Оллоҳнинг қудрати билан содир бўлади. Инсоннинг вужуди Оллоҳнинг измида экан, унга фақат Оллоҳ таъсир эта олади”*.

Абу Мансур ал-Мотуридий эса тақдир ҳақидаги ўз назариясини “Китоб ат-Тавҳид” асарида қуйидагича ифодалайди: *“Хатти-ҳаракатлар ҳам Оллоҳга, ҳам инсонга нисбат берилиши керак. Уларни Оллоҳ яратади, аммо инсон танлайди, ўзлаштиради ва бажаради”*.

Калом олимларининг ана шу фикрларини умумлаштириб, шундай изоҳлаш мумкин: Оллоҳ бандасини яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам мажбур қилмайди, балки тақлиф этади. Куръони каримда ҳам бежиз бундай дейилмаган: *“Оллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани тақлиф этмайди. Унинг касб этгани (яхшилиги) — ўзига ва орттиргани (ёмон амали) ҳам ўзигадир”*.

Оллоҳ таоло бандага ато этган икки нарса — ақл ва нафс воситасида унга Ўзи тақдир қилган яхшилик билан ёмонликдан бирини танлаш ихтиёрини берган. Яъни ақл ҳаммиша яхшилик томонга, нафс эса ёмонлик томонга бошлайди. Оллоҳнинг бандаларни имтиҳон қилиши шу тариқа амалга оши-

рилади. Демак, банда ўз феъ-
лини мажбуран қилгани ёки ўзи
пайдо қилгани учун эмас, Оллоҳ тақдир эт-
ган икки йўлдан бирини танлашда ҳидоятга ёки
залолатга кетгани учун мукофотланади ёки жазо-
ланади. Оллоҳ айтади: *“Бас, кимки ҳидоят йўлига кирса,
фақат ўзи учун ҳидоят йўлига кирган бўлади. Кимки янг-
лишса, бас, ўзининг зарарига янглишган бўлади. Мен сизлар-
га вакил эмасман”*.

Лекин шуни ҳам унутмаслик лозимки, банда имтиҳонда экан,
хоҳ яхшилик бўлсин, хоҳ ёмонлик бўлсин, унинг ҳар бир истагини
Оллоҳ бажо этаверади. Пайғамбаримиз (с.а.в.): *“Амаллар ниятга қараб
бўлади ва ҳар бир кишига ният қилган нарсаси берилади”*, деганлар. Ку-
йидаги ояти кариманинг мазмуни ушбу ҳадис маъносини қувватлайди:
*“Зеро У (Оллоҳ) барча нарсани яратиб, барпо қилган, барчага муносиб
йўлни белгилаб, (ўша йўлга) ҳидоят қилиб қўйган”*.

Шунга кўра, ҳар бир банданинг қилаётган амалига қараб, унинг яхши
ёки ёмонлигига, иймонли ёки кофирлигига баҳо бериш мумкин, аммо
охиратда у жаннатийми ёки дўзахийми эканини фақат Оллоҳ таологина
билади, чунки у ёғи — илми ғайб.

Баъзан исломдан яхши хабардор бўлмаган инсонлар ўз нафсини ти-
йишни ўйламай, тақдир ҳақидаги масалани ўз фойдасига талқин қил-
моқчи бўлиб, *“Оллоҳ тақдири азалда ўзи мени шундай қилиб (масалан,
ичувчи қилиб) яратиб қўйган бўлса, менда нима айб?”* деб баҳона излай-
ди. Бу даъвонинг исботи сифатида Қуръони каримнинг “Шамс” сураси,
8-оятдаги қуйидаги сўзларга ишора қилмоқчи бўладилар: *“Унга фиқ-
фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган зот...”*

Аслида, ушбу оят мазмуни сурадаги олдинги ва кейинги оятлар би-
лан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинса, бутунлай бошқача хулоса чиқади: *“Унга
фиқ-фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган зотга қасамки,
ҳақиқатан, уни (нафсни) поклаган киши нажот топура ва у (нафс)ни (гуноҳ
билан) кўмиб, хорлаган кимса эса ноумид бўлур”*.

Масаланинг моҳияти шундаки, ҳар бир инсоннинг тақдири лавҳ ул-
маҳфузда аввалдан белгилаб, ёзиб қўйилган. Аммо Оллоҳдан ўзга ҳеч
бир зот бу ёзув мазмунидан аниқ хабардор эмас. Шундай экан, бошига
бир мусибат тушса, инсон ушбу ҳодиса азалдан Оллоҳнинг тақдири си-
фатида белгилангани учун сабр қилиши, Яратгандан нажот сўраши
жоиз. Бироқ келгусида рўй берадиган воқеалар ҳали бандага но-
маълум бўлгани учун “тақдиримда шундай бўлиши ёзилган” деб
даъво қилиши, аслида, унинг ўзи ҳақида фолбинлик қилиши
билан баробардир. Бу эса исломда куфрга элтувчи йўлдир.

Келажақдан умиди бор ҳар бир инсон ўзини яхшилик сари
чоғласа ва ёмонликдан қайтиб, аввалги гуноҳлари
учун тавба қилиб, истиғфор айтса, иншооллоҳ,
унинг тақдири яхшилик билан яқунлангай.

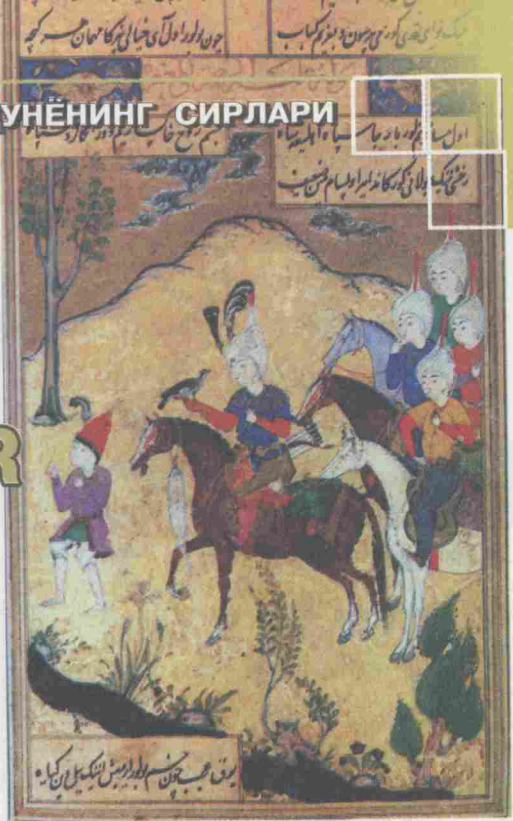
Жамила САЙФИДДИНОВА

JONZOTLAR HAYOTI

Бугунги кунда айнан жаҳон орқали дунёнинг қайсидир бурчагида бу олам сирларини билиш иштиёқида қалтис ва машаққатли саёҳатга чиққан тиниб-тинчимас одамларни кўриб ҳайрон бўламиз — уларга нима етишмайди ўзи, тинчгина уйида ўтирмайдими? Кусто командаси ҳақидаги фильмни кўриб, қанчалар ҳаяжонланганимизни айтинг — қаранг-а, оламда шунақа одамлар ҳам бор экан, қартайган чоғида денгизу уммонлар қаърини дафтар варақларидек титкилаб чиқса-я, э қойил!

Аслида, бундай ҳодисаларнинг ҳайратланадиган жойи йўқ. Нима бўлибди, одамзод азалдан билишга қизиқади. Бундай қизиқувчанлик барча эл-элатлар қатори бизнинг халқимизга ҳам хос. “Бешиқдан то қабргача илм изла”, “Хитойга бориб бўлса ҳам илм излангиз” каби ҳадислар ҳам инсон тийнатидаги ана шундай қизиқувчанлик фазилатини инобатга олиб айтилган бўлса, ажаб эмас. Буюк алломаларимизнинг қомусий илмлар соҳиби бўлгани ҳам шундай хусусият маҳсули. Бинобарин, бошқа халқларнинг саргузашт талаб, билишга қизиқувчи намоёндаларини кўрганда фақат ҳайрат бармоғини тишлаш билан кифояланмасдан, бундай фазилатлар ўзимизга ҳам хослигини, истасак, биз ҳам шулар каби бўлишимиз мумкинлигини эслаб қўйсақ, ёмон бўлмайди.

Агар юртимиздаги турли қўлёмза фондларида сақланаётган қадимий асарларга назар ташлайдиган бўлсак, бунга яна бир бор

ишонч ҳосил қиламиз — маърифатли боболаримиз зарур билимни излаб топиш ва ўзлаштиришдан эринмаган. Биз одатда тарих, адабиёт, астрономия, математика, муסיқа ва санъатга оид қўлёмза китоблар ҳақида кўпроқ гапирамиз. Аслида, бундай манбалар нафақат анъанавий илм-фан соҳалари, балки бугунги замонавий тармоқлар бўйича ҳам кўплаб топилади.

Биргина ветеринария соҳасини олиб кўрайлик. Айримлар ўйлаганидек, бу йўналиш биз учун яқиндагина кириб келган янгилик эмас, балки кўп асрлик ривожланиш тарихига эга бўлган қадимий ҳодисадир. Буни юртимизда сақланаётган бир қанча қўлёмзалар мисолида яққол кўриш мумкин.

Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёмзалар хазинасида 6558,9799/11 рақами остида сақланаётган “Рисола дар шинохтани аспҳо”, яъни отларни танлаш тўғрисидаги рисола фикримизнинг далилидир. Мазкур асар буюк юнон файласуфи Арасту қаламига мансуб экани аниқланган. Улуғ донишманд ушбу рисо-

ла орқали шо-
гирди Алек-
сандр Македон-
скийга эр йигит-
нинг доимий
хамрохи, ор-но-
муси рамзи
бўлмиш от пар-
вариши бўйича
маслаҳатлар бе-
ради. У айниқса
от танлашда ни-
маларга эъти-
бор бериш лоз-

зимлигини алоҳида уқтиради. Отда учрай-
диган касалликлар ва уларни даволаш
йўллари ҳақида алоҳида тўхталади. Шу-
нингдек, отда юриш, уни парваришлаш
қоидалари хусусида фикр юритади. Аждод-
ларимиз бу китобни форс-тожик тилига
таржима қилиб, ундаги фойдали фикрлар-
дан кундалик ҳаётда фойдаланган.

Айни пайтда буюк мутафаккир бобо-
ларимизнинг ўзлари ҳам турли жонивор-
ларга бағишланган асарлар ёзган. Чунон-
чи, бутун мусулмон оламида калом илми-
нинг султони сифатида машҳур бўлган
улуғ аждодимиз шайх Абу Мансур Моту-
ридий лочинлар ҳақида ҳикоя қиладиган
“Бознома” рисоладини ёзган. Унда овчи
саналмиш қуш — лочинларнинг турлари,
ташқи қиёфаси, яшаш тарзи, ов қилиш
усуллари, уларни овқатлантириш ва овга
ўргатиш тартиблари, лочинлар чалинадиган
касалликлар ва уларни даволаш усуллари,
қуш эгалари амал қилиши лозим бўлган
қоидалар ҳақида фикрлар билдирилган.

Рисолада от ва оху гўштининг лочин-
лар мижозига тўғри келиши, эчки ва си-
гир гўшtidан эса уларнинг кўзи оғриши
мумкинлиги, лочиннинг оёғи шишса,
ўчоқнинг қизиби пишган кесагидан олиб,
эски сирка билан қўшган ҳолда ҳамир
қилиниши ва қушнинг оёғига бир неча
марта боғланиши, агар унинг сийнаси
қуриса, турна ёки мусича гўштини бериш
лозимлиги каби бугунги кунда ветери-
нария фани учун катта аҳамиятга эга
бўлган даволаш усуллари айtilган.

Мазкур рисола хижрий 1243, милодий
1827-1828 йилларда қайта кўчириб ёзил-

ган. Муаллиф сифатида Абу Мансур Мо-
туридий номи келтирилса-да, лекин уни
айнан ким ёзгани ҳозиргача тўлиқ исботи-
ни топгани йўқ.

Ҳайвонлар ҳақидаги қўлёмалар ичи-
да имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасаний қала-
мига мансуб “Рисолаи асб” номли от
ҳақидаги рисола муҳим ўрин тутаетди. Ушбу
асарнинг энг муҳим боблари яхши отни
ажратиш, отнинг шабкўрлиги, карлигини
аниқлаш, отга ранг бериш, унинг энг яхши
туслари, беморлиги ва қайси касалликка
чалинганини, бадфеъллигини билиш,
кўтирни (форсча — хориш, хоришак, рус-
ча — чесотка), йўтални, кўз оғришини да-
волаш, отга миниш вақтида риоя қилини-
ши лозим бўлган амаллар сингари маса-
лаларга бағишланган.

Муаллифнинг ёзишича, отлардаги кўтир
касаллигини даволаш учун кунжутни куй-
дириб, қулини суриш керак. Уч кундан кей-
ин эса отнинг орқаси ва думи дастлаб
гуруч суви, сўнг қатиқ билан ювилади. Агар
от йўталга чалинган бўлса, шароб билан
сарик ёғни аралаштириб, томоғидан куй-
йилади. Мабодо, отнинг кўзи оқарса, исир-
иқ майдаланиб кўзига сепилади.

Отлар ҳақидаги яна бир қўлёмма —
“Фараснома” муаллифи номаълум бўлиб,
шайбонийлар сулоласининг йирик вакил-
ларидан бири Убайдуллахон (1533-1539)
ҳукмронлиги даврида ёзилган ва унга тақ-
дим этилган. Муқаддимада муаллиф ушбу
асарни ёзаётганида 60 ёшда бўлганини,
ёшлик йилларида теурий ҳукмдор Сул-
тон Ҳусайн Бойқаро (1469-1506) қўл ости-
да мирохур (амири охур) мансабида
хизмат қилганини, ундан ва Амир Жало-
лдин Саййид Бадрдан от ҳақида кўп
нарсa ўрганганини баён қиладди.

“Фараснома” 15 бобдан иборат. Улар-
да отнинг жинси, ғайрат-шижоати ва қий-
матини билиш, аъзолари ва ташқи ало-
матлари, ранглари, хулқ-атвори, шунинг-
дек, жанг вақтида унга қандай муносабат-
да бўлиш, ориқ отни семиртириш, от ми-
ниш одоби ва тартиб-қоидалари ҳақида
ҳикоя қилинади. Алоҳида бир боб отнинг
касалликлари ва уларни даволашга ба-
ғишланган. Муаллифнинг ёзишича, сан-
чик (қуланж) касалидан ёмон дард йўқ ва

бу касаллик қарийб барча отларда учрайди. Китобда санчиқни сигир сути ва асал ёрдамида даволашга доир маслаҳат ва хўрсатмалар берилган.

“Бознома” деб аталадиган, лочинлар ҳақида ҳикоя қиладиган яна бир қўлёзма мавжуд. Биринчисининг муаллифи — Муҳиб Али ибн Низомиддин Али Халифа Марғилоний-Фарғоний (1581 йилда вафот этган). Асарда лочин, қирғий ва бошқа овчи қушларни сақлаш, озиклантириш, овга ўргатиш, уларнинг хулқ-атвори билан боғлиқ кўплаб масалалар баён қилинади. Шу билан бирга қушларда учрайдиган касаллик ва иллатлар, уларни даволаш ҳамда бартараф қилиш йўллари тўғрисида маълумот берилади. Даволаш усуллари эса асосан турли ўсимликлар, ҳайвонлар сути ва гўшtidан едириш, аъзоларга суришдан иборат.

Иккинчи “Бознома” муаллифи — Шермуҳаммад. Асарга ёзилган сўзбоши муаллифининг фикрича, бу одам бир неча йиллар давомида бобурийлар сулоласининг йирик вакилларида бири Жалолиддин Акбаршоҳ (1556-1605) хизматида бўлган. Қўлёзма мазмуни шу мавзудаги асарларга ўхшаш. Қолган уч “Бознома” ҳам шу мазмунда. Булардан ташқари, яна бир “Бознома” мавжуд бўлиб, унинг муаллифи Араб Ражафи ҳам Акбаршоҳ даврида яшаган. Унинг ота-бобоси тажрибали миришкор, яъни қуш ови амири бўлгани асарда баён этилган. Рисола овчи қушларни (лочин, шумкар, қирғий) танлаш, парваришlash, даволаш ва овга ўргатишда муҳим қўлланма сифатида фойдаланилган. Мазкур асар бобосининг тажрибалари, Низомиддин Али Марғилонийнинг “Бознома” рисоласи ҳамда муаллифнинг шахсий кузатишлари асосида тузилган. Қўлёзма Балх ва Ҳисор ҳукмдорларининг ов саргузаштлари акс эттирилган расмлари билан безатилган. 1876 йилда Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ шаҳрида номаълум хаттот томонидан кўчирилган.

Бу мавзудаги рисолалар юртимиздаги қўлёзма хазиналарида яна кўплаб учрайди. Уларда табиатга меҳр билан муносабатда бўлиш, турли жониворларни асраш ва парваришlash, улардан уй-

Қуш ови. “Бобурнома”га чизилган миниатюра.

рўзгор ишлари, хўжалик юмушларида кенг фойдаланиш масалалари ёритилган. Уларни мутолаа қилар экансиз, буюк аждодларимизнинг табиат ҳодисаларини, жумладан, ҳайвонот дунёсини илмий асосда ўрганишга интилганини кўрасиз. Уларнинг табиатга, жониворларга инсоннинг дўсти ва ҳамкори сифатида қараганини тушуниб етасиз. Бу эса ота-боболаримизда экологик тафаккур, экологик маданият юксак бўлгани ва улар ибтидоий қарашларга эмас, балки аниқ илмий маълумотларга асосланганини кўрсатади.

Зикр этилган рисолаларни ўрганиб, шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ўзбекистон заминида, барча илм соҳалари каби, ветеринария ҳам қадимий илдиз ва аъналарига эга бўлган.

О‘ғ‘irdagi bitiklar yoxud yozuvning paydo bo‘lishiga doir muhim yangilik

Агар инсоният тарихи-га назар ташлайдиган бўлсак, одамлар ўртаси-да ҳисоб-китоб ишларининг бошланиши — соннинг, фикрни қоятошларга, дарахт ва сополларга битиш истаги эса ёзувнинг пайдо бўлишига сабаб бўлганини кўрамиз. Масалан, энг қадимий тамаддун соҳиби бўлган шумерлар милоддан аввалги IV-III минг йилликларда ёзувнинг ибтидоий кўриниши бўлган расмларни, кейинроқ эса ҳар хил белгиларни ва ниҳоят миш шаклидаги ёзувни кашф этган.

Ҳарфларга асосланган ёзувга милоддан олдинги II минг йилликнинг сўнгида финикияликлар асос солган. Финикия ёзуви асосида оромий, юнон алифболари пайдо бўлган. Ўрта Осиёда ҳам араб ёзувига қадар оромий, юнон, хитой ёзувлари қўлланган. Оромий ёзуви асосида қадимги Бахтар, Хоразм, Сўғд ва “Авесто” ёзувлари пайдо бўлганини кўпчилик олимлар эътироф этади.

Академик Э. Ртвеладзенинг фикрича, Ўрта Осиё ёзув пайдо бўлган ҳудудлар сирасига кирмайди. Ҳозирги археология фанида Ўрта Осиё халқларининг ёзуви Эрондаги аҳамонийлар сулоласи даврида тарқалган оромий ёзуви асосида шаклланган деган қараш устуворлик қилади.

Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги кунгача ёзма ва археологик манбалар бу фикрга қарши гапиришга имкон бермай келди. Хоразмдаги Катта амбуйир қалъа ёдгорлигидан топилган, милоддан аввалги VI-V асрларга мансуб бўлган хумга битилган қисқа оромий хати юртимиз ҳудудида топилган энг қадимий ёзув ҳисобланади. Кўйқирилган қалъадан, Амударё ҳавзасидан ҳам оромий ёзувида битилган хатлар топилган.

Сўнгги йилларда Сополли маданиятига дахлдор ёдгорликлардан бу борадаги янги маълумотлар топилди. Хусусан, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 белгидан иборат ёзувнинг топилиши аждодларимизнинг бронза даврида, яъни бундан уч ярим-тўрт минг йиллар аввал пиктографик ёзувни яратгани ва ўз фикрини турли белгиларда ифодалганини кўрсатади.

Сўнгги тадқиқотлар ҳарфга асосланган оромий ёзувига қадар пиктографик белгили ёзувлар такомиллашиб борганини тасдиқлайди. Биз Фоз қишлоғида

топилган ёдгорлик мисолида бунга ишонч ҳосил қилдик.

Фоз қишлоғи Шеробод туманининг тоғли худудида, Добилсойнинг ўнг соҳилида жойлашган. Бу ерда кориз услубида қазилган бир нечта суғориш иншооти бор. Аҳоли улардан бугунги кунда ҳам деҳқончиликда фойдаланиб келаётгани тарихчи-этнографларни қизиқтирмакда.

Ўрта Осиёда сунъий суғоришга асосланган коризларнинг пайдо бўлиши аҳамонийлар даврига тўғри келишини олимлар ишончли манбаларга таянган ҳолда исботлаб берган. Биз бу билан Фоз қишлоғидаги коризлар аҳамонийлар даврида қазилган, демокчи эмасмиз. Лекин Фоз қишлоғи худудида сўнги бронза ва илк темир даври ёдгорликлари борлигига гувоҳ бўлдик. Шу ўринда бу ердан топилган илк темир даврига оид ёдгорликка тегишли тош ўғир (кели) тўғрисида тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу ўғир монолит қора тошдан ясалган бўлиб, баландлиги 22 сантиметр, диаметри 19 сантиметр, косасининг чуқурлиги эса 13 сантиметр. Ўғирнинг сиртида чўкичлаб ишланган пиктографик, белги-ёзувлар мавжуд. Белгиларнинг умумий сони 14 та бўлиб, келининг бутун сирти бўйлаб ўйиб ёзилган.

Тош ўғирлар моддий маданият намунаси сифатида энеолит даврида пайдо бўлган ва нарсаларни майдалашда, шолини оқлашда ишлатилган.

Ўғир форс тилида “ҳована” деб аталади. Авестошунос олимларнинг тадқиқотларига кўра, “ҳована” оташқаданинг энг муҳим таркибий унсурларидан бири ҳисобланган. Зардуштийлик ҳукмрон бўлган замонларда ҳам гиёҳлари ўғирда янчилган ва ундан ҳам урф-одатида ишлатиладиган шарбатлар тайёрланган. Зардуштийликда бомдоддан чошгоҳгача ўқиладиган дуолар “ҳовангоҳ” деб аталади.

Ҳована атамаси зардуштийликда гуруҳ номини ҳам англатади. Яъни бу таълимот тарғиботчилари — “ҳован”лар Язишна маросимини ўтказишда масъул ҳисобланган, ҳам шарбатини тайёрлаш уларнинг зиммасида бўлган.

Келининг зардуштийликда илоҳий маъно касб этганини шундан ҳам билиш

мумкин. Демак, Фоз қишлоғидан топилган кели ҳам аҳамонийлар ҳукмронлигидан олдинги даврга мансуб бўлиб, қадимий Бахтар давлатида зардуштийлик ривож тоган замонларга тўғри келади.

Юқорида зикр этилган Жарқўтон ёдгорлигидан топилган 47 та пиктографик белги сополларга чизилган. Улар ҳар бири алоҳида бўлган турли геометрик белгилар, ҳайвон ва дарахлар шакли ва табиат воқеалари тасвиридан иборат. Фоз қишлоғидан топилган ўғирнинг бутун сиртига эса ҳарфларга ўхшаш белгилар чизилган. Демак, бу топилмалар юртимиз худудидаги қадимий ёзув шаклланиши пиктографик белгилар кўринишидан аста-секин пиктографик ёзув томон ривожланиб борганининг далили бўлиб хизмат қилади. Ўғир сиртига битилган 14 та белгининг иккитаси миср иероглификасида учрайди ва бири “ҳақиқат”, иккинчиси эса дунёнинг айланиши, яъни “чархпалак” деган сўзларни ифода этади. Ҳозирча қолган белгиларни ўқишнинг иложи бўлмади ва бу келгуси тадқиқотчилар зиммасига юкландиган кўплаб вазифалардан бири бўлиб қолади, шекилли. Биз ўқилган белгиларни ҳам тўғри ўқидик деган фикрдан йироқмиз. Негаки қадимги бахтарликлар миср иероглификасини билмаган ва бу хатда ёзмаган. Бизнинг ўқишимиз эса оддий солиштириш, таққослаш маҳсули, ҳолос.

Хуллас, Жарқўтон ва Фоздан топилган ёдгорликлар қадимги бахтарликларнинг аҳамонийлар босқинига қадар ҳам ёзув усулларига эга бўлганидан дарак беради.

Ушбу ёдгорликлардаги пиктографик белгилар фанимиз учун муҳим янгилик бўлиб, эндиликда Ўрта Осиё минтақасини ҳам ёзув кашф этилган худудлар жумласига киритишга асос бўлади. Албатта, ушбу пиктографик белгиларнинг кейинчалик ҳарfli ёзувга айлангани хусусида бизда ҳозирча маълумот йўқ. Бунинг боиси эса тарихимизнинг аҳамонийлар босқинигача бўлган милoddан аввалги IX-VI асрлардаги давларига мансуб археологик ёдгорликларнинг талаб даражасида ўрганилмаганидир, деб ҳисоблаймиз.

QIROL NYU-YORKDA

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Маърузанинг хулосасини ўқиб бўлиб, Алексей Николаевич “Виши” деган илиб қолган бемаза сувдан бир-икки ҳўплади (нутқининг охирига келиб томоғи бутунлай қуриб қолган эди) ва ўз чиқишини бундай ҳолларда айтилиши лозим бўлган сўзлар билан тугатди: “Халқларнинг ишончи комил бўлмоғи керакки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўз Низомида эълон қилган мақсадларга эришмоққа лаёқатли ва ҳамиша бутун курраи заминда тинчлик ишини қўриқлаб туради”.

Қарсақлар янгради. Қарсақ чалаётганлар асосан араблар билан социалистик лагеръ вакиллари эди. Улар шу даражада гайрат билан чапак чалардики, бутун зал баравар қарсақ уряпти деб ўйлаш мумкин эди.

“Йўқ, бўлмайди, бўлмайди, — деб кўнглидан ўтказди Алексей Николаевич, репортёрлар фотоаппаратларининг тўхтовсиз “чиқ-чиқ”и остида жойига ўтиб борар экан. Ўрнига ўтираётиб яна кўнглидан кечирди: — Нутқимнинг бошидан охиригача гоҳ ИсроИл, гоҳ ИсроИл деб роса чалкаштирдим, кейин анови сўзга сира тилим келмади: “суверенитет”-миди ёки “суревенитет”-миди, сабил. Ким билсин дейсиз уни!”

Қарсақларга қарамай, кайфият расво бўлган эди. Ҳатто ёнида ўтирган Андрей Андреевичнинг “ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида” деган маънода тиззасига дўстона шапатилаб қўйиши ҳам ёрдам бермади. Таржимон Голдберг эса қулоққа тутадиган апаратидан бир дақиқа ҳам ажралолмас эди.

“Йўқ, ёмон, жуда ёмон. Залда говур-гувур бошланди, мен эса ёзиб берилган қоғоздан бошимни кўтаролмадим. Франция билан Англияда негадир осонроқ бўлган эди. Бу ерда гўё қўл-оёғим бирваракайига кишанбанд қилингандай. Нотиқ деган одам эркин бўлмоғи керак, у қўшдай енгил бўлса тузук. Лоақал анови афгон раисни олайлик. Исми Абдулламидийей? Худди сувдаги балиқдай-а! Эркин, чаққон, ўзини жуда бемалол тутати. Залга ҳам бамайлихотир, ҳеч нарсадан тап тортмай қарайди. Бемалол бидирлашини айтмайсизми — баайни инглиз лордининг ўзи-я! Ҳойнаҳой, Кембриж ёки Оксфордни тугатган бўлса эҳтимол...”

Громико унинг биқинига туртди — “Туринг, чиқиб кетишимиз керак”. Минбарга Исроил вакили бормоқда эди. Айтишларича, у Одессадан эмиш.

Алексей Николаевич ўрнидан турди ва тўғри олдига қараб эшик томон йўналди. Унинг кетидан Громико, Шчербицкий ва қолганлар қўзғалди. Яна ўнлаб фотоаппаратларнинг чақини кўзларни қамаштирди. Кўп бемаъни нарса-да! Суратни чиқарганда ҳамиша телбага ўхшаб оғзинг очилиб, чақинлар шуъласидан кўзинг қисилиб қолган бўлади. Буларнинг бари эртага газетада босилиб чиқади: “Совет делегацияси Исроил вакили сўзга чиққанида зални намойишкорона тарк этди”.

Ҳали машинага чиқаётганидаёқ у радиоприёмникни ўчириб қўйишни буюрган эди. Таржимоннинг мазаси йўқ, у сўз қидириб, анчагача жимиб қоларди. Нима учундир приёмникнинг шовқини кучли эди.

СССР ваколатхонасининг эшигига етганда Член-Главга — қароргоҳга бормасликка жаҳд қилди. Жуда ҳам узоқ-да, қирқ километр юриш керак. Громико машинадан чиқаётиб эслатди:

— Фавзи билан Краге эсингиздан чиқмасин. Тўрт билан бешда. Кечкурун қабул бор. Ҳозирча дам олинг.

— Дам оламан, хотиржам бўлаверинг. Негадир анча толиққанга ўхшайман.

Ваколатхонанинг пастки холлида агентлардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар ўринларидан қўзғалишди. Алексей Николаевич уларга жилмайиб қўйди-да, лифтга қараб юрди. Ўзининг қаватига етиб, лифтдан чиқаётганида киссаларини кавлаштиради, лекин шарикли ручкадан бошқа ҳеч нарса қўлига илинмади. Лифтда хизмат қилиб турган бола беихтиёр ҳайрон бўлди, лекин шунга қарамай, тишининг оқини кўрсатиб жилмайди.

Худога шукр, Людмила йўқ экан. Пляжга кетган бўлса керак ёки магазинма-магазин санқиб юргандир. Аллақаяқдан машинканинг гашга тегадиган қитир-қитири эшитилди — референтлар бўлса керак.

Алексей Николаевич эркондишеннинг қулогини буради — бу лаънати Нью-Йорки ҳам худди Сочидек иссиқ, дим. Сўнг у диванга ёнбошлаб, “Сони”га қўл узатди.

Эбан Синай ярим оролида қўлга туширилган техника, МИГлар, танкалар, Ту-16, замбараклар, гаубицалар, ракета қурилмалари ҳақида гапирмоқда эди. “Ҳаммаси бўлиб икки миллиард долларлик қурол-аслаҳа...”

Алексей Николаевич транзисторни ўчирди, бир муддат шифтга тикилиб ётди, кейин яна унинг қулогини буради.

Эҳтиросиз ва жонсиз овозда таржимон сайрамоқда эди: “Совет Иттифоқи Ўрта Шарқдаги фожиали ҳодисаларнинг илҳомчисидир. У аввалгидек Исроилни тажовузкор деб эълон қилишни талаб этмоқда. Лекин у бир вақтлар БМТга кимни агрессор деб аташ тўғрисида резолюция тақдим этганини унутиб қўймоқда. Бу резолюциянинг биринчи моддасида шундай иборалар мавжуд эди: “Бир давлатнинг бандаргоҳлари ва қўлтиқлари бошқа давлат томонидан қамал қилиниши ошкора агрессия ҳодисасидир ва қамалга олинган мамлакатларга бунга жавобан тегишли ҳаракатлар қилишга ҳуқуқ беради. Акаб қўлтиғи масаласида...”

“Э-э, жин урсин-а! Биламан... Сенсиз ҳам биламан. Бу тўғрида Москвада йигирма марта гапирганман. Бу гапларимни лоақал эшитишни истайдиган одам топилмади...”

У яна транзисторнинг қулогини бураб овозини ўчирди-да, ухлашга уриниб кўрди. Бироқ ҳадеганда уйқу келавермади. Аллақайдаги майда-чуйда нарсалар миясини банд қилиб олган эди. Яна ўша “суревенитет”ми ёки “суверенитет”ми деган ярамас сўз ёдига тушди — кўп чатоқ иш бўлди-да. Сўнгра лифтдаги негр боланинг таажжуб тўла кўзлари хаёлига келди — унга бирор доллар бермаса бўлмайди, шекилли. Ёки икки доллар берсамикан? Кейин кеча оқшом уйқуга ётиш олдидан Людмила билан ораларида бўлиб ўтган маънисиз гап-сўзлар... “Дадажон, сиз кўп ҳам ўзингизни уринтирманг, нутқингизни босиқроқ оҳангда ўқинг — сал-пал бўлса-да, хижолати камроқ бўлади-ку!” Мана, бир маромда мингирлаб ўқиди нутқини, лекин нима фойдаси бўлди? Бирмалик У Тан-чи? Жуда маккор-да, жилмайиб қўлимни қисяпти-ю, кўзларида шарқона бир мугомбирлик — гуё “Биламан, оғайни, биламан, сенга ҳам қийин. Ҳаммаёқни ёлгон босиб кетди” деяётгандек... Ҳаммасини билиб турибди бу аблаҳ. Голдберг ҳам... У аллақачон минбарга чиқиб олган бўлса ажаб эмас. Жонсоннинг нутқини такрорлайди. Бу, Жонсонни нима қилса бўлади-я, учрашсамикан ёки учрашмасинми? Москвадагиларга айтишга осон. “Вазиятга қараб иш кўраверасан” эмиш. Вазият қанақа бўлишини ким билиб ўтирибди? Мана, Голдбергга учрашмадим, дарров ўпкалади-қолди.

Эшик тақиллади. Мўйловлари энди сабза урган ёшгина референт эшикдан бош суқди:

— Эл-Куни номидан қўнғироқ қилишяпти. Сўрашяпти.

— Бошни қотирмасин. Айт, дам оляпти, де. Соат ўн олтида кутармиш деб айт. Сендан бўлса илтимос — чоракам тўртда мени уйғотиб қўйсанг. Хизматга буюрмайсан, оғайни.

Референт секингина чиқиб кетди.

Алексей Николаевич ўрнидан туриб, стол ёнига борди, унинг галадонларини титкилаб, таблеткаларини топди-да, улардан бирини огзига солиб, “Нафтуси” деган сув билан ютди — яна ўтган ҳафтадагига ўхшаб бураб оғриб қолмаса, гўрга эди. Кейин дераза олдига ўтиб, ромни кўтарган эди хонага худди ҳаммомдагидек қизиб турган намхуш ҳаво ёпирилиб кирди. Шунақа ҳам шаҳар бўладими-а? Шаҳар эмас, баайни печка. Миялар эриб, суюлиб кетяпти. Асфальтлар, ойналар, осмонўпар бинолар билан бирга... Осмон оқиш рангда. Бирон бўлак булут йўқ. Пастга қарасанг, чумолининг инига ўхшайди. Қилт этган шабада йўқ. Ваколатхонанинг эшиги устида ўроқ-болға тасвири туширилган жуда катта қизил байроқ шалвираб осилиб турибди.

Тўсатдан шалоқ бир қўшиқнинг оҳанги хотирасига келди: “Сўлда болға, ўнгда ўроқ...” Жин урсин, энди кун бўйи қулоқдан кетмай безор қилади бу. Мияда айланиб юраверади”.

Алексей Николаевич дераза ромини туширди, бир эмас, иккита уйқу дори ичди ва ухлашга уриниб кўрди.

Худо билсин — у қанча ухлади экан? Негадир Брежнев тушига кирди. Унинг семириб, ёйилиб кетган башараси, болаларникига ўхшаган дўмбоқ лунжлари кўз ўнгига келди. У нима учундир балиқ овига боришни таклиф қилди. Аммо гап охирига етмай қолди — Громико келиб қолди. Тушда эмас, ўнгда.

— Кайфиятингиз қалай?

— Кайфият — ўртача. Бошим бир оз оғриб турибди.

— Тушлик қилсакмикан?

— Ҳаво жуда иссиқ-ку.

— Барибир, тушлик қилиш керак-ку! Жиндай тамадди қилиб олмасак, куч қаердан келади. Буларнинг одатига кўра, ҳозир албатта овқатланиш керак. Анови агент учинчи марта сўраяпти.

Кўнмасдан илож йўқ эди. Лекин бирон бир овлоқроқ жойдаги унча кўзга ташланмайдиган ресторанга бориш тўғрисидаги таклифга Громико қаршилиқ қилди. Бир зумда репортёрлар ёпирилиб келармиш — улар ҳозирдан пастда пойлаб туришибди. Шу ернинг ўзида, қабуллар учун ажратилган хонада тамадди қилишга тўғри келди. Тушлик жуда шоҳона бўлди — буқанинг думи солиб пиширилган шўрва, аллақандай ақл бовар қилмайдиган бифштекс, омарлар, яна нима балолар... Уларнинг нима эканини билишнинг ўзи амримаҳол — балиқдан қилинган қиймами ёхуд қилтаноксиз балиқ гўштими... Аммо тушликнинг ҳузурини Громико расво қилди — гашни келтириб овқат кавшар, зум ўтмай тишини кавлар эди.

Кейин почтани олиб келишди. Референтлар уни синчиклаб саралаб

чиққан бўлса-да, қолган хату бошқа қоғозлар ҳам оламжаҳон эди. Алексей Николаевич буларни кечқурун — уйқу олдидан кўздан кечириб чиқишга қарор қилди. Икки марта Москвадан қўнгироқ қилиб, жамоатчиликнинг фикри қанақа, газеталар қандай муносабат билдираётганини сўрашди. Кейин, дақиқама-дақиқа, ропша-роса соат тўртда Маҳмуд Фавзи кириб келди. У арабларга ўхшамаган тарзда тушкун кайфиятда эди; нима учундир ҳамиша ҳоргин кўринарди. Унинг орқасидан даниялик хушбичим Крег келди. У кетгани ҳамано эса Член-Главга қабулга жўнадилар.

Ҳамма нарса зериктирарли ва кишини толиқтирадиган даражада эди. Маурер, кутилганидек, ўзининг руминлари билан бир чеккага чиқиб олиб, винохўрлик қилмоқда эди. Кубалик ҳам таъзим қилиб кўришди-ю, кечанинг бошидан охиригача аёлларнинг бошини айлантиришдан бўшамади. Унинг ўрнига Цеденбал роса бошни қотирди. У от пойгалари тўғрисида узлуксиз гапириб, қулоқни қоқиб қўлга берди. Одам эмас, баайни кананинг ўзи. Ҳалигина пляждан келган қувноқ ва қуёш нурларида тобланиб, бўғриқиб кетган Людмила — ҳар қалай Колумбия университетининг аллақандай талабалари билан бирга Лонг-Айлендга чўмилишга борган — отасининг қўлида арақ қуйилган қадаҳни кўриб, унинг олдига келди.

— Сизга нима бўлди, дадажон! Эртага яна касал бўлиб, ётиб қолмоқчимисиз? Ҳозироқ Сергей Никифоровичга айтиб бераман!

Аммо шикоят қилишга улгурмади — кубаликнинг тўрига тушиб қолди. Алексей Николаевич эса, икки қадаҳни бўшатгандан кейин кучига куч қўшилганини ҳис этиб, Циранкевичнинг ёнига келди (уларнинг иккови ҳам буйрак дардига чалинган эди) ва икковлари ҳам қабулнинг охирига қадар бирон марта “агрессор” ва “Исроил” деган сўзларни тилга олмай, минерал сув ичиб ўтиришди.

Зиёфат кечаси соат ўн иккилар атрофида яқун топди. Аввалроқ туга-тиб қўяқолишса ҳам бўларди, бироқ кубаликни хонимлардан ҳамда ичкиликдан ажратиб олишнинг иложи бўлмади. Охир-пировардида уни унча-мунча куч ишлатиб ажратиб олдилар.

Алексей Николаевич ўзининг ётоғига жўнади.

— Нутқингиз қалай бўлди? — дея йўл-йўлакай сўради Людмила. — Сомийларингизни ишонтира олдингизми? Мен бўлсам пляжда бутунлай куйиб кетдим. Яхши ҳамки, бу империалистларнинг тузуккина малҳами бор, бўлмаса, Москвага олачипор бўлиб қайтишим аниқ эди. Медузадай.

— Ҳеч қачон олачипор медузани кўрган эмасман, — деб эринибгина сўз қотди Алексей Николаевич эшикни аста ёпар экан. Шу тарзда у нутқи ҳақидаги саволга жавоб бермай қўяқолди.

Ёзув столининг устида хатлар муҳимлигига қараб олдинма-кейин териб қўйилган эди. Мактублар қандайдир жамиятлардан, уюшмалардан, кон-

грегациялардан, аллақандай ҳаракатлар, аллақайси пасторлар, ўқитувчилар, дўкондорлар, ҳатто бизнесменлардан келган эди. Хуллас, хат йўллаганларнинг ҳаммасини жамлаб, “оддий америкаликлар” деб ата-са бўларди. Кичкинагина бир конверт негадир бошқаларидан алоҳида ҳолда ётарди. Конверт зангорироқ рангда бўлиб, манзил ҳуснихатда донadona ва йирик ҳарфлар билан ёзилган эди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам бу мактуб Алексей Николаевичнинг эътиборини жалб қилган бўлса ажаб эмас. Мактубни очиб кўриб, у аввалига кўзларига ишонмади, кейин буни кимнингдир ҳазили бўлса керак деб ўйлади, шундай бўлса-да, уни яна бир марта ўқиб чиқиб, бир чеккага қўйиб қўйди, хона бўйлаб бир айланди, кейин хатни яна ўқиди. Токчадан “Who is Who?” деган маълумотномани олди, адресларни солиштирди — тўғри чиқди. Кейин беихтиёр телефон гўшагини кўтариб, рақам терди.

— Лаббай, — деган овоз эшитилди гўшакдан. Гапираётган одам унча ёш бўлмаса-да, овози бардам эди.

— Александр Фёдоровичми?

— Ҳа, менман. Ким гапиряпти?

Алексей Николаевич ўзини таништирди. Гўшакдан енгилгина хўрсиниш, кейин яна боягидай бардам овоз эшитилди:

— Очигини айтганда, кутмаган эдим. Мамнунман ва хурсандман. Хўш, менинг таклифимга муносабатингиз қанақа?

— Ижобий.

— Жуда соз. Бўлмаса, келинг, келишиб олайлик. Меникидами, сизникидами ёки бирор бетараф жойда учрашамизми?

Албатта, бирор бетараф жойни тайин қилса маъқулроқ бўларди, лекин Алексей Николаевич қатъий оҳангда деди:

— Агар малол келмаса, сизникида учраша қолайлик.

— Қачон?

— Эртага эрталаб соат ўн бўлақолсин.

— Жуда соз. Кутаман. Қаҳва ичасизми, чойми? Ёки бошқа бирон нарсами?

— Ихтиёрингиз.

— Жуда яхши. Демак, эрталаб ўнда кутаман. Хайрли тун. — Яна бир сониялик сукутдан кейин қўшиб қўйди: — Агар имкони бўлса...

— Имкони бўлади. Хайрли тун.

Лекин тун хайрли бўлмади. Алексей Николаевич бир лаҳза ҳам кўз юма олмади. У кечаси билан ётган жойида тўлганиб чиқди, бир неча марта жойидан туриб кетди, сув ичди, китоб ўқиМОққа уриниб кўрди. Аммо ҳеч бири ёрдам бермади — уйқуси буткул қочиб кетган эди.

Турфа хил фикрлар калласида гужгон ўйнардди. Ҳар хил фикрлар. Майда фикрлар. Арзимас, бемаъни фикрлар ҳам. Масалан, қайси жойлар Ўрта Шарқ деб аталадию қаерлар Яқин Шарқ дейилади, деганга ўхшаган гаплар. Де Голль “Moyen orient” деган эди, яъни — Ўрта Шарқ.

Унда биз нима бўламиз? У ёқлик ҳам эмас, бу ёқлик ҳам... Чапиллатиб овқат кавшаётган Громико эсига тушди. Афтидан, ҳар хил расмий қабуллар ва учрашувлар уни ҳолдан тойдириб қўйган бўлса керак. Унақа жойларда икки тирсагингни биқинингга ёпиштирган ҳолда ҳар хил вилка-пичоқларни шошилмай, билиб-билиб ишлатмоқ керак бўлади. Жайдари давраларимизда у шўрлик ўзига жиндай дам берса керак-да. Айтганча, бунисига ҳар қалай чидаса бўлар, лекин лаҳза сайин ютган овқатининг кетидан кекириб турадиган Цеденбалдан асрасин. Ёки Носирни олайлик. Бутун бошли бир хўрозни ўзи паққос тушираверади ва, айниқса, унинг калласидан зўр лаззат олади.

Суф-э! Ўзидан мамнун, ўзига маҳлиё бўлган бу бетамиз одамнинг бўйни буқаникига ўхшайди. У ўзига бино қўйган айғирнинг ўзгинаси. Энди шунини ҳимоя қилиш керак. Фашист, каллаварам, ношуд саркарда, Ром-мелнинг қўлида зобит бўлган, минглаб коммунистларни турмада чиритган, сен эса бутун дунёга жар солиб, уни атоқли тараққийпарвар арбоб ва эркинлик учун матонатли курашчи деб атамоғинг керак. Туф-э! Туф! Яна бир карра туф!

Айни шу ерда — Носирга келганда Алексей Николаевич ўрnidан турди, сув ичди, таъсир қилмаётган уйқу дорисидан ютди, кейин яна тўшагига ётди-да, юзгача санашга уриниб кўрди. Аммо бунинг ҳам унчалик фойдаси бўлмади.

У тепага тикилиб чалқанча ётарди — шифт теп-текис, силлиқ, бирон жойда карниз деган нарсадан нишон ҳам йўқ. Бунақа шифтнинг нимасини томоша қилади? Кейин биқинига ағдарилди. Кўзига алланечук Москваникига ўхшаб кетадиган қурилиш манзараси кўринди. Ҳатто осма крани ҳам бор. Олисида осмонупар бино элас-элас кўзга ташланади. Бу — деворга илинган ингичка рамкали арзонбаҳо бир расм экан. Пулни қизганиб тузукрогини ҳам илишмабди, деган фикр кечди Алексей Николаевичнинг хаёлидан. Лекин шуниси ҳам маъқул — беҳуда исрофгарчиликнинг нима ҳожати бор?

Бир неча дақиқа кўзи илинди. Яна Брежневни туш кўрди. Бу нимаси-я! Кейин Де Голль кирди тушига: новча, бурни катта, бўйнининг териси буришган, қаппайгангина қорнидан кўндалангига қизил тасма ўтказиб олган. Нима учундир Алексей Николаевич беихтиёр тарзда Де Голлдан қўрқар эди, лекин буни ўзи тан олмасди. Ундан тортинар, унинг олдида ўзини гўёки қаттиққўл устоз қаршисида турган шогирддек ҳис қилар, оғзидан бирор ножўя гап чиқиб кетишидан, бирор масалада уқуви йўқлигини ошкор этиб қўйишдан, кам ўқигани билиниб қолишидан чўчир эди. Масалан, у Елисей саройидаги уйида энг яқин одамларига зиёфат берди. Унда бўйинлари розникига ўхшаган қари-қартанг аёллар қатнашди. Де Голлнинг ўзи виносига сув аралаштириб ичиб ўтираркан, билимдонлигини кўз-кўз қилади: “Эсингиздами Буало нима дегани?” ёки “Сиз, албатта, Марк Шагал билан танишмоғингиз керак, қарияси

тушмагур жуда маъқул-да...” Кейин шу заҳотиёқ бу қариянинг расмларидан таркиб топган альбомни қўлингизга тутқазди. Унда аллақайдаги бемаъни нарсалар — учиб юрган одамларми-ей, такаларми, оёғи осмондан келган хўрозларми тасвирланган.

Айтганча, Исроил агрессияси ҳақидаги суҳбатдан кейин у аллақайси гўрдаги яҳудий қариянинг эмас, биронта француз рассомининг асарини совға қилса ҳам бўларди.

Ҳар қалай, тонготарга яқин — етиларга бориб Алексей Николаевичнинг кўзи илинди. Аммо роппа-роса соат саккизда худди ток ургандек уйғониб кетди. Тезгина бет-қўлини ювди-да, ички телефон орқали Громикога қўнгироқ қилди.

— Мажлиснинг бошланишига бормаймиз. Соат бирларга жўнаймиз, Атасининг чиқишига етиб борамиз.

— Голдбергнинг кўнглига гап келиши мумкин-да...

— Келса келавермайдими! Соат бирга борамиз. — Бу гапни у хийла кескин оҳангда айтди. Громиконинг кўнишдан бошқа иложи қолмаган эди.

Кейин котибини чақирди-да, йигирма дақиқадан кейин машинани тахт қилишни буюрди.

— Йўқ, нонушта қилмайман. Бир стакан қатиқ ичсам бўлди. Бугун агентлардан қай бири менга бириктирилган?

— Бонди. Ҳув сизга зажигалка совға қилган-чи.

— Унга айтинг, соат биргача у бўш. Мени БМТда кутсин. Нима? Ҳеч қанақа мотоциклчи керак эмас. Мен билан машина ҳайдовчи бўлса бас. Бошқа ҳеч ким керак эмас. Ҳайдовчи ким?

— Сидоренко.

— Бўпти, йигирма дақиқадан кейин тушаман.

Нью-Йоркка етиб боргунча бутун йўл бўйи Алексей Николаевич Сидоренкони қандай алдаш йўллари уйлаб кетди. Подъезд-43. Хўш, энди қай томонга юрамиз?

Алексей Николаевич ёндафтарига қараб олди:

— Демак, бундай. Бу ерда “109 Ист, 91-стрит, Нью-Йорк, 28” деб ёзилган.

— Тушунарли. Манҳэттен. Демак, Марказий парк билан Бешинчи авенюнинг яқинида. Яҳудийлар музейига эмасми? Музей айна ўша жойда.

— Йўқ, — деб жавоб берди Алексей Николаевич қовоғини уйиб. Шундай деб деразага қараб олди. Вой шайтон-эй! Ҳаммасини билади. Ҳатто яҳудийлар музейини ҳам. Икки-уч уй берида тўхташга тўғри келади, шекилли. Ҳаҳ жин урсин-а, адресни аниқ айтиб ўтирибди. Ҳа, майли. 105-уйнинг ёнида тўхтайтиди. Унга бир соатга жавоб бериб юборади. Рози бўлармикан? Башарасидан қанақа одам экани кўришиб турибди.

Йўқ, рози бўлмади.

— Мен сизни шу ерда кутиб тураман, Алексей Николаевич, — деди

жилмайиб Сидоренко мўлжалдаги жойга етиб борганларида. — Ўқиб ўтиришга китобим бор. “Қилич ва қалқон”. Ўқиганмисиз?

— Йўқ, ўқимаганман. Эҳтимол, кириб бирон нарса тамадди қилиб оларсан?

— Раҳмат. Қорним тўқ.

Алексей Николаевич Сидоренконинг иржайиб турган башарасига нафрат билан қаради ва сунъий мрамор билан қопланган беш қаватли уйнинг подьезди томон шахдам қадамлар билан юриб кетди.

“Жин урсин! Энди 109-ўйни қаёқдан топдим? Орқага қайтаманми? Хўп бемаъни аҳволга тушдим-ку!”

Қадди-қомати келишган, зарҳал жиғали тўқ ҳаворанг фуражка кийган швейцар аллақачон унинг истиқболига пешвоз чиққани ошиқиб келмоқда эди. Бу аблаҳ ҳам оғзини карракдек очиб кулиб келяпти. Қизил байроқли машина бўлмаганида ҳам гўрга эди, танимай қоларди, бу ёқда эса дипломатик русум, ўроқ ва болга тасвири, боз устига сурати ҳар куни газеталарда босилиб турибди.

“Зим” машинасининг эшигига суяниб олган Сидоренко ўзида йўқ хурсанд, оғзи қулоғида эди.

Алексей Николаевич қатъият билан швейцарнинг қўлтиғидан олиб эшикдан ичкарига кирди. Оббо, қани энди шу тобда лоақал икки оғиз инглизча билса!

Швейцар жиндай ҳайронлик билан унга қараб-қараб қўярди. Алексей Николаевич чўнтағидан беш долларлик чиқарди — лифтчи негр бола билан бўлган воқеадан кейин ёнида пулини ғамлаб юрадиган бўлиб қолган эди. Ҳавода бармоғи билан “109” рақамини ёзди. Швейцар тушунмади. Алексей Николаевич бармоқларида “бир”, “ноль” ва “тўққиз” рақамларини кўрсатди.

— Уан хандред найн, — дея жон кирди швейцарга ва у Алексей Николаевични эшик томон сурди. Эшикнинг қалин ойналари орқали Сидоренко машинасининг деразаларини артаётгани кўриниб турар эди.

— Но-но, — деди Алексей Николаевич шоша-пиша ва қўли билан қарама-қарши томонни кўрсатди.

Швейцар бу гал ҳам ҳеч нарса тушунмади. Бу можаро қанча давом этиши мумкин — айтиш қийин — уларнинг бири бир томонга тортқиласа, иккинчиси тескари томонга тортқиламоқда эди. Шу пайт башанг кийинган, истараси иссиқ бир йигит келиб қолди. У диққат билан Алексей Николаевичга қаради. Кейин ўтиб кетмоқчи бўлдию, лекин ойнаванд эшик олдида бир зум тўхтаб орқасига қайтди.

— Мени маъзур тутгайсиз, агар адашмасам, жаноб Косигин бўласиз-а? — деб сўради у соф рус тилида.

Ўзини йўқотиб қўйган Алексей Николаевич:

— Шунақа... — деб жавоб берди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништираман, — деб жилмайди хуш-

бичим йигит, — Николай Кириллович Драгомиров бўламан. “Эрон-Петролеум” концернида Шарқий Оврупо масалалари бўйича референтман.

Шуниси камлик қилиб турган эди.

Николай Кириллович гоётда хушмуомалалик билан ватандошига нима ёрдами тегиши мумкинлигини сўради.

Алексей Николаевич қаршисида намоён бўлган тубсиз жарликка уйлаб-нетиб ўтирмай ўзини отди. У, биласизми, 109-номерга кириши керак, лекин кичкинагина сюрприз қилмоқчи, у ерга орқа эшикдан, ҳеч кимга билдирмай кириб бормоқчи. Биласизми, инкогнито бўлиб. Кўп ажойиб кўнгилхушлик бўлар эди-да.

Николай Кириллович тарбия кўрган одам бўлганидан ўзининг таажжубини ошкор қилмади. Ахир, таажжубланмай бўладими — Совет Иттифоқининг Бош министри Ассамблея мажлисида ўтириш ўрнига аллақайларга сюрприз тарзида орқа эшикдан кириб бормоқчи! Йигит лутфан ўзининг ёрдамини таклиф қилди. Алексей Николаевичнинг бу ёрдамни қабул қилишдан ўзга чораси қолмаган эди.

Икковлари Нью-Йоркда об-ҳаво исиб кетгани ва Кассиус Клей устидан бўлаётган суд жараёни тўғрисида гаплаша-гаплаша иккита ички ҳовлидан ўтишди (ҳатто бир жойда девордан ошиб тушишга тўғри келди. Тўғри девор унчалик баланд эмас эди. Николай Кириллович одоб билан елкасини тутиб берди). Улар шу тарзда учинчи қаватга кўтарилишди. Худога шукрлар бўлсинки, ҳеч ким уларни кўрмади.

— Энди манови эшикка кирасиз. Овингиз бароридан келсин, Алексей Николаевич! — Николай Кириллович муғомбирлик билан кўз қисиб қўйди ва хайрлашар экан, Косигиндан “Нью-Йорк таймс” газетасида босилган фотосуратига имзо чекиб беришни сўради. Кейин улар бир-бирларининг қўлларини қисиб хайрлашишди.

— Минг раҳмат! — деди Алексей Николаевич.

— Раҳмат айтишга арзимади. Жуда ёрлақаса, Ассамблеяда бизнинг компаниямиз манфаатларини ҳисобга оларсиз. Хайр, саломат бўлинг.

Улар ажралишди.

Лифтга кирганда Алексей Николаевич бирдан ҳаяжонланишга тушди. У қаёққа кетяпти? Нима мақсадда? Мактубни ўқиб бўлиш биланоқ уни телефонга ташланишга нима мажбур қилди? Бу ўта бемаъни можародан кейин қандай қутулади? Ахир, буни яшириб бўладими? Шофёр, швейцар, серилтифот йигит... Ё тавба, қанақа бемаънилик бўлди-я буларнинг бари. Ҳар хил ипирисқи жойларда пусиб, биқиниб, аллақандай деворлардан ошиб юрибди-я!

Лекин шундоқ бўлса ҳам...

У залворли дуб эшикдаги каттагина оқ тугмачани босди. Эшикка қоқилган ялтироқ мис лавҳада “Александр Фёдорович Керенский. А. KERENSKY” деб ёзиб қўйилган экан.

Оқ пешгир тутган ёши ўтинқираганроқ аёл эшикни очди.

— Марҳамат қилгайсиз. Александр Фёдорович кутяптилар.

Александр Фёдорович шу заҳоти эшик ёнида пайдо бўлди. У анчагина букчайиб, мункиллаб қолган эди; ахир, саксондан ошган бу одам ҳали ҳам ёшига нисбатан хийла бақувват кўринарди. Бир вақтлар унинг суратларини кўрган одам ҳозир ҳам таниб олиши мумкин эди. Ўша-ўша тикандек тикка ўсган сочлар, фақат энди бир оз оқарган, эгнида қора костюм, бўйнида капалакнусха бўйинбоғ, кўкрак чўнтагидан даструмоли чиқариб қўйилган. Очиқ чеҳрасида табассум ўйнайди.

— Марҳабо, келсинлар, келсинлар...

Улар кабинетга киришди. Кабинет жуда катта эди. У анча камтарона, лекин гоят дид билан жиҳозланган эди. Уч тараф деворда ердан шифтгача тоқчаларга китоб териб қўйилган (Алексей Николаевич дарров кўрди — уларнинг орасида Маркс, Ленин, Сталин ва ҳатто Хрущёвнинг ҳам асарлари бор эди). Тўртинчи девор бошдан-оёқ ойнаванд. Унинг олдида ёзув столи қўйилган.

— Бемалол ўрнашаверинг, Алексей Николаевич, — деди Александр Фёдорович дўстона қўл ҳаракати билан чоғроқ думалоқ столни кўрсатиб. Унинг устида бир замонлар расм бўлган қаҳва қайнатадиган сирланган кўк чойнак ва чиройли ёрлиқлар ёпиштирилган бир неча шиша бор эди. Улар орасида тиниқлиги ва бир талай медаллари билан “Stolichnaja” арағи ажралиб турарди. Тарелкада ҳам майдаланган шўр балиқ, унинг устида тўғралган пиёз ва иккита ростакам шўр бодринг ётарди.

— Қани бўлмаса, қадимги рус одати бўйича, — деб жилмайди Александр Фёдорович қадаҳларни тўлдириб.

Ҳаяжонланганидан Алексей Николаевичнинг қўллари қалтирар эди. Лим тўла қадаҳдаги арақнинг бир қисми стол устига тўкилиб кетди. Столга дастурхон ёзилмаган эди. У асл ёғочдан ясалган бўлиб, сип-силлиқ қилиб жилвирланган, ўриндиқлар ҳам худди стол каби Павел замонларидагидек амбир услубида ясалган эди.

— Ҳечқиси йўқ, хижолат бўлманг, — деди уй эгаси бир текис ясама тишларини ярқиратиб. Шундай деб у оҳорли сочиқча билан тўкилган арақни чаққонгина артиб олди. — Сизнинг саломатлигингиз учун, Алексей Николаевич!

— Ўзларининг саломатликлари учун, Александр Фёдорович!

Икковлари ҳам ичиб юборишди ва бир бўлақдан шўр балиқ олишди.

— Жуда тотли балиқ экан, — деди Алексей Николаевич.

— Анна Пантелеймоновнанинг иши бу. Менинг энагам ва валинеъма-тим. Хотинимнинг вафотидан кейин менинг ҳаётим шу кишининг қўлида.

— Пазанда экан, — деди Алексей Николаевич ва бодрингдан бир тишлаб, уни ҳам мақтади. Кейин арақнинг сифати тўғрисида гап кетди — ҳар қандай суҳбатни бошлашда қўл келадиган мавзу-да! Агар бирор одам суҳбатдошларга четдан назар солса, ораларида йигирма ёш фарқ бўли-

шига қарамай, улар бир-бирларига ҳайрон қоладиган даражада ўхшаш эканини кўрган бўларди. Ҳар ҳолда, Анна Пантелеймоновна буни дарҳол пайқади. Икковларининг ҳам бурунлари узунгина, кўзларининг тагида ҳалқа, оғизларининг икки чети буришган, лекин энг қизиғи — ҳар икковининг ҳам тикандек калта сочлари тиккайиб турибди, фақат бириники буткул оқарган, иккинчисиники оқара бошлаган. Икковининг ҳам юзи заҳил — дардманд одамларникига ўхшайди.

Учинчи қадаҳдан кейин (на илож, ичкилик икковининг ҳам соғлиғига тўғри келмаса-да, лиққа-лиққа ўтиб турибди) арақнинг таъмию ҳазми, овқат мавзусидаги гаплар тамом бўлди. Александр Фёдорович мезбон ва ёши улуг одам сифатида уддабуронлик билан гапни долзарброқ мавзуга бурди. У сўзини Октябрь тўнтариши тўғрисидаги хотиралардан бошлади (Александр Фёдорович Февраль инқилобинигина инқилоб деб тан оларди), ўша йилларни ўз кўзи билан кўрган ва ўша воқеаларда бевосита қатнашган одам сифатида шу пайтга қадар Алексей Николаевичга маълум бўлмаган баъзи бир тафсилотларни айтиб берди: булар Қишки саройга ҳужум, “Аврора”нинг гумбур-гумбури ва шунга ўхшаш ҳодисаларга тааллуқли эди. Гап орасида у бир неча марта Кукриниксилардан ўпкалаб олди: улар “Керенскийнинг қочиши” деган расмларда уни ҳамшира либосини кийиб олган ҳолда тасвирлашган, ҳолбуки, бу гирт ёлгон, мутлақо бунақаси бўлган эмас. Аслида, у большевикларнинг қўлига тушиб қолмаслик учун матросча кийим кийиб олган эди. Тарихни бузиб кўрсатувчи бунақа фактлар Александр Фёдоровичга қаттиқ ботар экан. Бу мавзуга у суҳбат давомида бир неча марта қайтди.

Суҳбатнинг кейинги маромидан шу нарса маълум бўлдики, Александр Фёдорович Совет Иттифоқида содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасини гоёйда эътибор билан синчиклаб кузатиб борар экан, унинг ҳамма ютуқларидан хурсанд бўлар экан. У ҳатто бу ютуқлар ҳақида андак ошириброқ гапирарди. Алексей Николаевич иқтисодчи ва ҳар ишда аниқликни яхши кўрадиган одам сифатида бир неча бор унинг гапларини тузатди, айниқса, қишлоқ хўжалиги ва халқ фаровонлиги масалаларидаги мулоҳазаларига ойдинлик киритишга уринди.

— Йўқ, йўқ, Александр Фёдорович, сиз жиндай ошириб юборяпсиз. Аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқаришда биз ҳали нафақат Америка Қўшма Штатларидан, ҳатто Янги Зеландиядан ҳам орқада турамиз. Ҳар қанча галати кўринмасин, ҳатто Венесуэла ҳам биздан олдинда.

Александр Фёдорович ҳайрон бўлди ва шу заҳотиёқ Совет Иттифоқининг бу иккала мамлакатдан ўтиб кетмоғи учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди.

Кейин иккита эллик йиллик сана учун — Февраль ва Октябрь инқилоблари учун олишди. Сўнгра В. И. Ленин таваллудининг яқинлашиб келаётган юз йиллиги учун ичишди (“Айтганча, биласиз, оталаримиз — менинг отам билан Лениннинг отаси — Симбирскда яшаганларида қалин

дўст бўлишган, оқшомлари бирга қарта ўйнашган”). Кейин яна кўпдан-кўп юбилейлар учун олишди — бу саналар яқин икки-уч йил ичида келиши кутилмоқда эди.

“Столичная” бўшаб бўлди. Коньякка ўтишди. Икковларига ҳам жон кирди, икки бетларига қизил югурди, кўзларида ёшларга хос шижоат барқ урди, “Мартель” шишасидаги қолган коньяк қадаҳларга қуйил-гач, кутилмаганда уни “брудершафт” қилиб кўтаришди. Ҳамма қоидаларига риоя этиб, қўлларини чалкаштириб, кейин бир-бирларини ўпиб...

Бир неча марта Анна Пантелеймоновна эшикдан қараб кетди. Унинг қиёфасига, юзидаги ифодаларга қараб, ёши ўтиб қолган бу икки қариянинг феъл-атворидан анча-мунча хижолат чекаётганини пайқаш мумкин эди. Меҳмон билан мезбон аллақачон костюмларини ечиб қўйишган, бир-бирларининг гапини бўлиб, анчагина баланд овозда баҳслаша бошлаган эди.

— Йўқ, Алёша, сен холисанлилло гапирмаяпсан. Зигирдек ҳам холислик йўқ экан сенда. Мен талашиб ўтирмайман, тўғри, кўпгина жиҳатдан олганда мен айборман, буни тан оламан. Лекин бошқача бўлиб чиққанида нима бўларди? Сизлар эмас, биз голиб чиққанимизда дейман-да? Худо ҳаққи, Россия ривожланиш йўлидан янада шахдам қадамлар билан кетган бўларди. Мен 37-йилни тилга олмай қўяқолай...

— Йўқ, йўқ, ундан оғиз очма. Гапирма. 67-йилдан гапир.

— Бу эса сенга боғлиқ. Кўп жиҳатдан сенга боғлиқ...

— Менга боғлиқ дейсанми? Сашажон, худодан қўрқсанг-чи! Брежневчи? Подгорний, Шелепинлар? Вьетнам масаласида хол қўйдик-ку! Исроил масаласида ҳам хол қўямиз.

— Ҳа энди, Вьетнам масаласида Жонсон ҳам хол қўйди.

— Хол қўйяпти, лекин Исроил масаласида биз ҳам хол қўямиз.

— Тортишиб ўтирмайман, хол қўясизлар. Агар аллақачон қўйиб бўлган бўлмасаларинг.

Шу пайт хонага Анна Пантелеймоновна кириб келди. У қатъият билан столга яқинлашди-да, ҳали очилмаган иккита шишани олиб қўйди. Александр Фёдоровичнинг шишалардан бирига чўзилган қўли ҳавода муаллақ қолаверди.

— Бўлди, бас! Бошқа бермайман. Меъёрни билиш керак. Ана, қаҳва, ичинглар.

Қаҳвага ўтмаса бўлмади. Кейин Александр Фёдорович оилавий альбомни кўрсата бошлади. Алексей Николаевич бўлса ёнидан марҳума хотинининг суратини олди. Сўнгра қизи Людмила билан унинг эри — италян йигитнинг суратини кўрсатди. Александр Фёдорович қизни ҳам, куёвни ҳам маъқуллади.

Соат ўн икки ярим бўлганда Алексей Николаевич бирдан безовталашиб қолди — Ассамблея-чи? Нима бўлади? Александр Фёдорович “қолинг” деб қистамади — “dienst ist dienst”. Аммо хайрлашиш вақти-

да Александр Фёдорович китоблар ортиданми, аллақердан кичкинароқ бир шишани олди. Шиша ичидаги ичимлик гоётда ўткир экан. Улар “кетар жафоси”га яна бир қадаҳдан ичишди.

— Жонсон билан учрашувинг яхши ўтсин!

— Қуй, шуни гапирма кайфиятни бузиб.

— Хўп, хўп. Учрашув учун. Хитой билан Носирни сот — олам гулистон бўлади. Ортиқча галвадан қутуласан.

— Айтишга осон!

Улар тўғридан-тўғри шишанинг оғзидан ичишди — Анна Пантелеймоновна қадаҳларни йигиб кетишга улгурган эди. Оғиздан ҳиди келмаслиги учун мускат ёнгоғини газак қилишди. Уларнинг иккови ҳам бир-бирига жуда маъқул тушган эди — қучоқлашиб хайр-маъзур қилишди.

“Одам деса одамдай экан, — деган фикр ўтди Александр Фёдоровичнинг кўнглидан. — Фель-атвори ҳам, қилиқлари ҳам бинойидек. Санчқи билан пичоқни билиб, ўрнида ишлатар экан”.

“Тупша-тузук одам экан, — деб ўйлади Алексей Николаевич ўз навбатида. — Ёши саксондан ошиб қолган бўлса ҳам фикри тиниқ. Ҳар нарсага ақли етади. Қойил-э! Ана сенга “тарихнинг ахлатхонаси”. Яна бир марта келиб кетилса ёмон бўлмасди...”

Куннинг қолгани, тўғрироғи, иккинчи ярми гўёки туман ичида ўтди. Ким биландир учрашди, кимнидир қабул қилди, кимгадир зиёфат берди. Боши қаттиқ оғрирди. Овқатга қарашга тоқати йўқ. Лекин овқат емаса ҳамки, донг қотиб ухлаб қолди.

Чоршанба билан пайшанба кунлари сешанбадан деярли фарқ қилмади. Яна ўша учрашувлар, ўша зиёфатлар, ўша коктейлхўрликлар... Пирсон Жонсон билан учрашасан, деб тиқилинч қилиб турибди. Громико Раск билан савдолашиб, нархини ошириб ётибди. Араблар ҳол-жонига қўйишмаяпти — кўп эзма, хира одамлар экан. Кишини толиқтириб юборишди. Қурол талаб қилишяпти. Синай ярим оролида ҳамма қуролларини ташлаб қочишган, энди эса, ернинг тагидан бўлса ҳам, уларга яна қурол топиб бериш керак эмиш. Шунақа сурбет бўлиб кетишганки...

Ўн беш мартача Москвадан қўнгироқ келди. Ниҳоят, пайшанба куни — 22 июлда шу ернинг ўзида, БМТнинг биносида Раск билан учрашгандан кейин ҳаммаси ҳал бўлди. Громиконинг ҳавоси баланд эди. Савдолаша-савдолаша Тильзитни ундирди-ку! Бу шаҳарча Вашингтон билан Нью-Йорк оралиғида жойлашган бўлиб, ҳатто уларнинг қоқ ўртасида ҳам эмас — Оқ уйдан 201, совет ваколатхонасидан эса 168 километр масофада. Жонсон билан учрашганда ёмон бўлмас эди, албатта. (Оқ уйда бўлишга нима етсин — Елисей саройи ёки Букингем билан солиштириб кўриш имкони туғиларди.) Лекин бунга гурур қургур йўл қўймайди-да. Алексей Николаевич беихтиёр бир воқеани эслади. 20-йилларда Совет Иттифоқига биринчи марта тождор ҳукмдор — Афғонистон подшоси Омонуллахон келган эди. Ўшанда Ташқи ишлар халқ комиссарлиги

афгон томони билан подшонинг оёғи остига ёзиладиган гилам-пойандознинг узунлиги масаласида роса даҳанаки жанг қилган эди. Энди бўлса... Хайр, майли, бўлганча бўлади-да...

Жума куни 23 июлда ропша-роса соат ўн бирда Америка Қўшма Штатларининг Президенти СССР Министрлар Советининг Раисини эскича усулда қурилган хос иморатнинг шойиета салоида қабул қилиб, муборакбод этди.

Тарихий учрашув (“Худо ҳаққи, тарихий учрашув бу!” дея кўнглидан ўтказди Алексей Николаевич викториан усулида қурилган бу кўркем меҳмонхонанинг эшиги ёнида) хонанинг бир бурчагида турган қадимий соат занг уриши билан бошланди. Президент билан премьер бир-бирларига қараб жилмайишди ва бир-бирларининг қўлларини эркакчасига қаттиқ қисиб кўришгандан кейин мўъжазгина думалоқ стол теграсига ўтиришди. Стол устига анъанавий байроқчалар ўрнига иккита гулдаста қўйилган эди. Уларнинг бири қип-қизил атиргуллардан иборат, иккинчиси ҳам атиргул-у, лекин қизил, оқ ва кўк рангли гуллардан сараланган. Бу ранглар Америка байроғининг рамзи каби эди. Алексей Николаевич умрида биринчи марта кўк атиргулни кўриши. У гулга жуда ҳам ишқибоз, гулларни яхши биларди. Шунинг учун кўк атиргул ҳақида сўрамоқчи бўлди-ю, суҳбатни шу саволдан бошлаш ножоиз бўлар (“кейин сўрашга улгураман”) деб, индамай қўяқолди. У юзидаги табассумни йўқотмасликка ҳаракат қилиб (бунга у ҳамisha қийинчилик билан эришарди) стол ёнига ўтирди. Унинг биқинидан таржимон жой олди. Бошқа ҳеч ким йўқ эди. Громико билан Раск алоҳида хонада машварат қилишмоқда эди.

Жонсон қора костюмда, бўйнида йўл-йўл бўйинбоғ, Алексей Николаевич ҳам одатдаги қора костюмда эди. Бу гал ҳам бегона кузатувчилар (бугунги таржимон ҳам сешанба кунги Анна Пантелеймоновна каби) беихтиёр бу икки давлат арбобининг айнан бўлмаса-да, қисман бир-бирига ўхшаб кетишига эътибор бердилар. Икковларининг ҳам гўштдор бурунлари осилиб турарди. Юзларида бошқа ўхшашлик йўқ эди. Айниқса, ияклари бир-бириникидан кескин фарқ қиларди. Жонсоннинг ияги сергайрат одамларники сингари олдинга туртиб чиққан, Алексей Николаевичники эса юмшоқ, гўштдор эди. Икковларининг тишлари ҳам жуда ярашиқли, жағларида пухта ўрнашган эди. Ҳар ҳолда, тишларига қараб қайси бирининг устаси моҳирроқ эканини аниқлаш амримаҳол эди.

Гапни Жонсон бошлади.

У Министрлар Совети Раисини муборакбод қилди ва бу икки мамлакат раҳбарларининг олтинчи учрашуви эканини эслатди (Биз ҳам эслатиб ўтайлик: Техронда — 1943 йили, Ялтада — 1945 йили, Потсдамда — 1945 йили, Женевада — 1955 йили, Кэмп-Дэвидда — 1959 йили, Венада — 1961 йили). Шундан кейин у гапнинг пўсткалласига ўтди:

— Бизнинг музокараларимиз қандай яқунланишидан қатъи назар,

газеталарнинг шарҳловчилари, барибир, улар муайян натижа берди, деб айтишади. Бинобарин, бу натижа мужмал ва мавҳум эмас, чиндан-да муайян бўлмоғи учун мен бундай таклиф қиламан — сизларнинг газеталарингда ёзиладигани каби, бизнинг мулоқотимиз тўла-тўқис ошкора-лик руҳида ўтсин.

У саволчан назар билан шеригига қараб қўйди. Шериги бош ирғади: “Зимдан нималарни чамалаяпсан, итдан тарқаган?”

Жонсон давом этди.

— Шунинг учун мен сиз билан мулоқотимда ҳамма дипломатик қувликларни йиғиштириб қўйиб, имкон қадар самимий бўлишга ҳаракат қиламан. Сизни ҳам худди шунга чақираман. Келишдикми?

Алексей Николаевич яна бир марта бош ирғаб қўйди ва аввалгидан ҳам кўра сергакланди.

Гап шу жойга келганда Жонсон андак сукут қилди-ю, кейин стол устига энгашиб, Алексей Николаевичнинг елкасига қоқиб қўйди.

— Шундай қилайлик, оқсоқол. Бир-биримизни лақиллатиб ўтиришимизнинг ҳеч кераги йўқ. Исроил ўз йўлига, араблар ҳам ўз йўлига, лекин ҳамма гап Хитойда-ку! Шундай эмасми?

“Хуш, хуш, хуш, — деб хаёлидан ўтказди Алексей Николаевич. — Масалани бу ёққа буриб юборяпти-ку, қари туллак. Гапида жон бор, албатта. Лекин шуниси ҳам тўғрики, Исроилни четлаб ўтиб бўлмайди...”

Жонсон гўё унинг фикрларини уққандек, жонланиб сўзлай бошлади:

— Йўқ-йўқ, Ассамблеяда ўзингизнинг билганингиздан қолманг — аввалгидай қоралайверинг, талаб қилинг, лаънатланг! Бу Ассамблеяни сизлар ўйлаб топгансизлар, ўзингиз пиширган ош, ўзингиз еяверасиз. Биламан, бу жуда қийин иш, биров раҳмат демайди, аммо найлож? Чидайсиз-да. Арабларга илашиб қолдингиз — ўзингиздан кўринг. Лекин, яна такроран айтаман, гап уларда эмас, гап Хитойда. Келинг, Мао деганларига бир оз ён берсак берибмиз-да. Унинг Хитойга қарши курашда Россия билан Америка бирлашди, деган фикрини маъқуллай қолайлик...

“Оббо, шайтон-эй... Бу билан қандай гаплашса бўларкан? Жуда ночор аҳволга солиб қўйди-ку! Гаплари тўғри бу аблаҳнинг, лекин ҳар қанча тўғри бўлмасин, Исроил тўғрисида лом-мим демай ўтиш мумкин эмас-ку!” Шу заҳоти у ўзининг Ассамблеядаги нутқини мухтасар тарзда баён қилиб берди.

Жонсон деразага қараб ўтириб бардош билан тинглади, Алексей Николаевич гапини тугатгандан кейин ҳайрон қолгандек қўлларини икки ёнга ёзди.

— Мен сиз билан эркак киши эркак билан гаплашгандек гаплашиб оламиз деб ўйлаган эдим. Сиз бўлсангиз менга аллақачон газеталарда ўқиган нарсамни айтяпсиз, яхши эмас, бу — яхши эмас.

Алексей Николаевич унинг сўзини бўлди ва бир томонга оғиб кетаёт-

ганини пайқаб, лекин унга қаршилик қилиш учун ўзида куч топа олмай, аннексиялар, қочоқлар ва зарарларни қоплаш тўғрисида гапира бошлади.

Жонсон ҳазиломуз тарзда қўл силкиди.

— Биламан, биламан. Фақат такаллуф юзасидан мен сизга Кенигсберг билан Силезияни эслатаётганим йўқ. Фарқи фақат шундаки, уларнинг бири реваншистлар деб аталади, иккинчиси эса қочоқлар дейилади. — Шу ўринда у Алексей Николаевичга хушнудлик билан қараб, яна бир марта унинг елкасига шапатилаб қўйди. — Биласизми нима? Ҳаммасини рўй-рост айтиб қўяқолай. Эртами-кечми, сиз жамики носирларингиз ва тараққийпарвар қиролларингизни бартараф қиласиз. Шундоқ бўлгандан кейин мен иш манфаати юзасидан ўқиб чиқмоғингиз учун сизга баъзи бир ҳужжатларни берайин. — У қўли билан олдида стол устида ётган қалин чарм папкани уриб қўйди. — Бу ерда Синай ярим оролида мисрликлардан тортиб олинган баъзи бир материаллар бор. У папкани Алексей Николаевичнинг олдига суриб қўйди. — Бўш вақтингизда ўқиб кўрарсиз. Бир бошласангиз, бош кўтаролмай қоласиз. Полициячилар ҳақидаги романга ўхшайди. Айтганча, сиз уларни ёқтирасизми? Ростини айтсам, менга жуда ёқади.

— Вақт йўқ, — деб қовоғини уйиб жавоб берди Алексей Николаевич.

— Бекор қиласиз. Ҳа, бекор қиласиз. Иш куни тугагандан кейин мановига ўхшаган диванчага чўзилиб, приёмникни пастлатиб қўйиб ўқий бошласангиз, бутун чарчоғингиз тарқаб кетади. Жуда фойдаси бор-да... — Жонсон соатга қараб қўйди. — Ие, оғайнилар, нонушта вақти бўп қопти-ку! Бу масалада биз — америкаликлар жуда қаттиқмиз. Емакхонага марҳамат қилгайсиз.

Жонсон жойидан туриб, Алексей Николаевичнинг қўлтигидан олди. Уларнинг ёнига таржимон ҳам қўшилди. Жонсон фитначиларга ўхшаб шивирлашга ўтди:

— Ҳаммага маъқул бўладиган жуда зўр таклиф бор. Ҳаммадан хуфия тарзда. Нонуштадан кейин гольф ўйнаймиз. Лаббай? Сиз бунга қандай қарайсиз, азизим?

Алексей Николаевич ўзини йўқотиб қўйди. Нима бало, ҳазиллашяптими? Масхара қиляптими? Ахир, у гольф деганини умрида бир марта кўрган, ўшанда ҳам кинода. Эйзенхауэр билан яна аллаким далада гольф тўпини қувиб юришган эди.

Жонсон дарҳол ҳамма гапни тушунди, хушнудлик билан деди:

— Америкада бўлиб, президент билан гольф ўйнамаслик — Россияда бўлиб премьер билан ароқ ичмаслик билан баробардир. Менга Никсон гапириб берган эди, биламан.

— Лекин, мен... — дея гап қўшишга ҳаракат қилди Алексей Николаевич.

— Билмайман демоқчимисиз? Ҳечқиси йўқ. Бир зумда ўргатиб

қўяман. Фақат Громиконгизни кўндириб берсангиз бас, Раскни кўндиришни мен зиммамга оламан.

Алексей Николаевич сўнгги хасга тармашди:

— Музокаралар-чи? Мен ахир эртага учиб кетаман. Ҳали ҳеч нарса тўғрисида...

— Музокараларми? Ё парвардигор-а! Якшанба куни давом эттирамиз. Эртага имкони йўқ. Менинг Лос-Анжелосда маърузам бор. Кейин бирпасга ранчомга кириб чиқишим керак. Қизимнинг кўзи ёриган. Неварали бўлдим. Ранчога сизни ҳам таклиф қилардим-у, аммо қўрқаман — Мао Цзедун нима деркан... Шанба кунига сизга бирон машгулот топиб бериш керак. Нима топсак экан-а? Грэнд-Кэньонга борасизми? Хоҳласангиз, Форд заводларига боринг. Ёки Диснейленд маъқулмикан? Ё Ниагарага борасизми? Лаббай? Жуда улугвор манзара-да!

Ҳай, бўлганича бўлар — Алексей Николаевич Ниагарага рози бўлди. Ҳар қалай табиат мўъжизаси. Аммо чиқиб кетаётиб, эшикда русча фамилияли яҳудий таржимонига шивирлади:

— Оғзингдан чиқарсанг, партбилетингдан ажраласан!

У “тушундим” дегандек бош ирғади.

Сувдан бино бўлган деворга ўхшайдиган Ниагара шовваси пойидаги бетон майдончада турар экан, Алексей Николаевич бу шовванинг улугворлиги ҳақида ўйлагани йўқ, у гўзаллик ҳақида ҳам ўйлагани йўқ, ҳатто мана шу гумбурлаб пастга отилаётган беҳисоб сувнинг ҳаммаси қанча қувват бериши мумкинлигини ва қанча қувват бераётганини ҳам хаёлига келтиргани йўқ. У дунёдаги ҳамма нарса кўнглига уриб, ўлар даражада сиқилиб кетгани тўғрисида ўйларди.

У 63 ёшда. Унчалик ҳам қари эмас. (Черчилл, Бисмарк, Клемансо ва ундан каттароқ ёшдаги бошқалар ҳам давлатни бошқарган.) Аммо уруш йилларини ва нафақат уруш йилларини, балки у тўқимачилик саноати халқ комиссари бўлган 1939 йилдан ҳозирги кунга қадар ҳар бир йилни уч йилга ҳисоблаш керак. 1939 йилдан 1967 йилнинг охиригача — 28 йил. Демак, у ҳозир кам деганда — 119 ёшда. Шундоқ бўлгандан кейин ҳар хил черчиллару премьерлик курсисида ўтириб олиб дунёнинг ишларига қозилик қилиш даъвосида юрган бошқа рутбали одамлар ҳам унинг олдидан ўтаверсин!

Бир юзу ўн тўққиз ёш-а! Ҳозир бунақа қариялар яшаётган бўлса, Догистонга ўхшаш ўлканинг бир гўшасида яшаётгандир. Қўй боқиб, тоғнинг тоза ҳавосидан нафас олиб, бола-чақаларини кўпайтириб юришгандир. Уларнинг бундан бошқа яна қандай ташвишлари бўлсин? Бундай шароитда одам юз элликка ҳам кираверади.

Айтганча, Черчилл қўй боққан эмас, лекин тўқсонга кирди. Унинг ҳаёт йўли фақат гулзорлараро ўтган эмас. Лекин шундай бўлса ҳам ёшлигида гусар бўлган, кейин улан сифатида Суданда Англия тарихидаги энг сўнгги отличлар муҳорабасида иштирок этган, бурларга қарши

жанг қилган, сўнг асир тушиб қолган, асирликдан қочган, Биринчи жаҳон урушида аввал ҳарбий денгиз министри бўлган, кейин француз frontiда шотланд ўқчилари батальонида оддий командир бўлиб хизмат қилган. 26 ёшидаёқ олти жилддан иборат асар ёзиб қўйишга улгурган, шу жумладан, битта роман. (Буларнинг барини унга бир вақтлар Англияда совет элчиси бўлиб ишлаган Майский гапириб берган эди.) Унинг “Жаҳон таназзули”, “Мальборо” (отасининг таржимаи ҳоли), “Иккинчи жаҳон уруши тарихи” (буниси кўп жилдлик) асарлари ҳамма тилларга таржима қилинган. Бундан ташқари, у рассом ҳам. (Ишлаган расмлари Парижда, Лондонда, Нью-Йоркда кўргазмага қўйилган). У яна тошйўнар ва гишт терувчи уста — ўзининг қўрғонида иккита уйни қуриб ўринлатиб қўйган. Жуда моҳир нотик, беҳисоб миқдордаги коньякларни ичиб битирган, эртаю кеч оғздан сигараси тушмаган.

Хўш, у-чи? Алексей Николаевич-чи? У ҳаётида нима ҳузур-ҳаловат кўрди? Ун беш ёшида Қизил Армия сафида хизмат қилган. Кейин кооператив техникумга ўқишга кирган, матлубот кооперацияси тизимида ишлаган — Сибирда, кейин Ленинградда. Тўқимачилик институтини тугатган. Желябов номидаги тўқимачилик фабрикасида хизмат қилган. Инструктор, мастер, бўлим бошлиғи, директор, ижроқўм раиси... Мажлислар, кенгашлар, яна мажлислар. Тинимсиз жиринглаб турадиган телефонлар... Кейин халқ комиссари, министр бўлди, кейин яна ўша-ўша — мажлислар, телефон қўнғироқлари. Фақат бу галгилари юқори-роқ даражада эди. Аралаш ишлар ҳам кўпроқ бўларди. Сталин, Берия, Хрущёв... Уларнинг ҳаммасидан узоқроқ яшай олмайсан. Тегирмондан бутун чиқишни уйлаш керак. Премьер-министр бўлиш оғир. Ва мана ҳозир Жонсон билан ўтириб бундан кейин нима қилмоқ кераклигини ҳал этиш лозим. Хўш, қани, нима қилмоқ керак? Нима?

Қайтишда улар машинада Детройт аэродромига етиб келгунларига қадар йўлнинг икки томонида жойлашган шинам уйларни, олислардан кўри-ниб турган томига черепица ёпилган фермаларни томоша қилиб боришди. Бирданига унинг кўнглида ана шу ҳовлисининг теварагига девор олинмаган (Америкада ҳовлиларнинг девори йўқ) кичкина уйчалардан бирига жойлашиш истаги пайдо бўлиб қолди. Бу уйларнинг олдида кафтдеккина гулзори бор. Ҳовли бошдан-оёқ ям-яшил майса билан қопланган, деворларини чирмовиқ гуллар ўраб ташлаган. Озроқ томорқаси ҳам бор. Кундузлари шу томорқада ивирсиб юрсанг ёки балиқ овласанг, оқшомлари телевизор кўрсанг. “Вертушка” орқали ҳеч ким сенга қўнғироқ қилмаса ва жонга тегиб кетган Внуковога космонавтларни кутиб олишгами ёки бирор араб туллагини қарши олганими чиқиш ташвиши бўлмаса. Эҳа, бу Внуковоси-я! Ҳадемай уни яна кўради. У минган “кумуш қуш” келиб тўхтамагунча уларнинг ҳаммаси оёқда тик туриб кутишади. Кейин қўлларини қисиб жилмайишади. Йигирма марталаб қайта-қайта текширилган пионерлар қўлларида гулдасталар билан... Уф-ф!

Эртаси куни якшанбада — 25 июнда тарҳи эскича ўша хос уйнинг ўзида, устига атиргуллар қўйилган ўша думалоқ столнинг теварагида президентнинг Министрлар Советининг Раиси билан иккинчи — якуловчи учрашуви бўлди.

Ўтган бир кун мобайнида Техасдаги ранчосида мириқиб дам олган кўринади. У бардам ва тетик эди, ҳатто офтобда бир оз қорайганидан яшариб кетгандай туюларди. Алексей Николаевич эса, аксинча, жуда толиққан, уйқуга тўймаган кўринар, нима учундир боши оғрир эди.

— Хўш, қалай? — деб сўради Жонсон хушнудлик билан — аввал суҳбатдошининг саломатлигини суриштириб, Ниагара шовваси унда қандай таассурот қолдиргани билан қизиққач, — Манови папка билан танишдингизми? Миср ҳужжатлари билан?

— Танишдим, — деди Алексей Николаевич қуруққина оҳангда. Кечаси у ҳужжатларни варақлаб чиқиб, уларнинг кўпчилиги ўзига таниш эканини кўрган эди. Носир махфий равишда Исроилга зарба бермоқ учун анчадан бери пухта тайёргарлик кўриб келган экан.

— Хўш, бу масала тўғрисида сиз нима дейсиз?

Алексей Николаевич бир оз индамай қолди, негадир бурнининг тепасини қашиди, таржимонларга қаради — аввал ўзиникига, кейин америкаликка. Уларнинг иккови ҳам навқирон, хушбичим, соқолларини роса қиртишлаб олган, эҳтиромли қувноқ юзларида ҳар қандай ишни дарҳол бажо келтиришга ҳозирликлари зуҳур этиб турарди. Фақат уларнинг бири қора кўзли, иккинчиси қўнғир кўзли эди, холос. Премьер яна бурнининг устини қашлаб қўйди.

— Ўзингизни бемалол, эркин ҳис қилаверинг, — деди унинг нигоҳини пайқаб қолган президент. — Суҳбатимизнинг махфий қолишига кафолат бераман. Биронта ҳам сўз бу хонадан ташқарига чиқмайди.

Алексей Николаевич бош иргеди ва ўзининг қора кўзли таржимонига ўгирилди:

— Агар малол келмаса, машинадан менинг портфелимни олиб келиб берсангиз. Қорасини эмас, саригини...

Таржимон “тушундим” дегандек бошини қўйи эгди ва хонага тўшалган қалин гилам устидан товушсиз қадам ташлаб чиқиб кетди.

Алексей Николаевич стол устида ётган оппоқ қоғоздан бир варақ олдида, унга йирик ҳарфлар билан рус тилида тез-тез бир нималарни ёзиб, президентга узатди. Президент жилмайди ва қоғоздаги ёзувга қарамай, уни таржимонига берди. Шу пайтгача таржимон чеҳрасини тарк этмаган хушнудлик бирдан йўқолди, унинг ақлли кўзларида ҳайронлик ва саросима ифодаси зуҳур бўлди. Ҳатто уни қўрқиб кетганга ҳам йўйиш мумкин эди. Сўнг қандайдир хавотирлик ва саволчан назар билан Алексей Николаевичга қаради. У хотиржамгина индамай бошини эгиб ўтирарди.

Таржимон овозини пасайтириб, шивирлаётгандай гапирди. У қоғоздаги ёзувни Жонсонга таржима қиларди.

Мактуб жуда қисқа эди: “Жаноб президент, қандай шарт-шароит билан мен сизнинг мамлакатингизда паноҳ топишим мумкин?”

Жонсон таржимон узатган варақни дарров олақолгани йўқ, уни олиб ўзига нотаниш сўзларни диққат билан ўқиб чиққач эса ўриндиқнинг орқа суйанчигига ўзини ташлади. Бир неча сония иккала давлат арбоби ҳам мижжа қоқмай, бир-бирининг кўзига қараб қолди.

Стол теварагида ўтирган уч одамнинг биронтаси ҳам умрида бунақа воқеага дуч келмаган эди. Сирасини айтадиган бўлсак, жаҳон тарихида ҳали бирон марта бунақа воқеа рўй бермаган эди. Қўшма Штатлар президентининг бир огиз гапи курраи заминда яшайдиган уч миллиарддан ортиқ одамнинг тақдирини кескин буриб юбормоғи мумкин эди, шу жумладан, бир-бирига рўбарў ўтирган, ўз ҳаётида ҳар хил паст-баланд нарсаларни кўп кўрган, ёши ўтинқираб қолган ва саломатликлари унча бақувват бўлмаган икки одамга тегишли мамлакатлар аҳолиси ҳам бу алгов-далговлардан четда қолмас эди.

Бурчакдаги готик эҳромга ўхшайдиган соат бўлиб-бўлиб, жуда секинлик билан занг ура бошлади. Соат миллари “12” рақамининг устида учрашган эди.

Масалани ўйлаб кўриш ва ҳал қилиш учун Жонсоннинг вақти йўқ эди, дарҳол ва узил-кесил “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб бермоғи керак. Ҳамишагидек, Жонсон ночор аҳволга тушганида қўллайдиган усулни танлади. Энг мушкул вазиятларга тушиб қолганида бу усул ҳар гал унинг жонига ора кирарди. У фол кўрди: агар русларнинг таржимони соат занг уриши тугамай қайтиб келса, “Ҳа” дейди, йўқса “Йўқ”.

Агар “Ҳа” деса-чи?

Уруш бошланиб кетармикан? Одам ўғирлашда, шантаж қилишда айб-лашарми эканлар? Ялпи сафарбарлик эълон қилинарикмикан? Ракеталар ишга тушармикан? Ёки... Ёки бу ҳол Москвадагиларга жуда ажойиб баҳона бўлармикан? Шундай қилинса, ҳаддан зиёд мўътадил, таваккалчиликни ёқтирмайдиган, сиёсат масалаларида анча соғлом ва реалистик тарзда иш тутадиган, кескин муюлишларда ҳаракатни секинлаштирадиган, ёши ўтиб қолган, буйраги хаста курашчи эмас, матлуботчидан қутулишларига баҳона бўлади-ку! Баҳонами? Эҳтимол. Лекин, айтиб чоқда, Яқин Шарқда янги ёнғинларга йўл очади-ку бу! Вьетнам-чи? Мао Цзедун-чи? Де Голл-чи? Унинг империализмга қарши курашида қўшимча далда бўлмайдими? Бонн-чи? Бунинг ўзини нима қилади кейин? Турли-туман хотиралар ёзиб, матбуот конференциялари ўтказиб юрган Светлана Аллилуеванинг ўзиёқ етиб ортар. Эҳтимол, бу кишим ҳам хотира ёзишга киришар? Албатта, чакки бўлмасди, лекин... Борди-ю, барибир, уруш бошланиб кетса-чи?

Соат занг урди: беш... олти... етти... “Мана шу шапалоқдеккина бир варақ қоғоз эвазига мен миллион доллар олишим мумкин эди... — деб ўйлади президентнинг ёнида ҳайкалдек қотиб ўтирган таржимон йигит. — Ҳар иккала ҳолда ҳам. Лекин у қўлимдан чиқиб кетди-да... Ё

парвардигор... Шунақа сирни ичингда сақлаб қандай яшаш мумкин-а? Миллион... Миллион...”

Соат яна занг урди: саккиз... тўққиз... ўн... “Оқшомлари эса — телевизор...” Алексей Николаевич ўзини халат кийиб олган ҳолда диванда ётганини тасаввур қилди. Ҳеч қанақа “Правда”ю “Известия”, ТАСС-ПАСС деган гаплар йўқ. Аҳён-аҳёнда Александр Фёдорович билан бир рюмка-икки рюмка Смирнов арагидан ичишиб турса бас.

Соатнинг сўнгги ўн иккинчи занг уришида қора кўзли таржимон кириб келди.

“Буни олдин дейиш керакми ёки кейин деб ҳисобласа ҳам бўлаверадими?” деган хаёл Жонсоннинг миясини зирқиратиб ўтди. Ўйлаб кўриш учун эса сониянинг юздан бир қисмича вақт берилган. “Қолаверса, у соат занг ураётганда келгани йўқ, балки занг садолари тинаётганда кирди...”

Курраи заминда яшайдиган уч ярим миллиард оқ, қора, кўкранг, жигаранг, сариқ, қизил (ҳа, қизил ҳам!) одамнинг тақдири ўзгаришсиз қоладиган бўлди.

Президент стол устидаги каттакон биллур кулдонни олдига тортиди. Шу лаҳзанинг ўзида қўнғир кўзли, башараси аллақачон аввалги ҳолатига қайтиб улгурган таржимоннинг қўлида заифгина кўкиш аланга пайдо бўлди ва чорбурчак қоғоз ёниб, кули кулдонга тушди.

Тамом-вассалом! Қолганининг қизиги йўқ. Қолгани газеталардан маълум. Америка матбуотида очиқроқ ва батафсилроқ, совет матбуотида эса мухтасар бир тарзда, тафсилотларсиз ёритилади.

* * *

Внуково устида самолёт катта доира ясади ва пастлай бошлади. Алексей Николаевич иллюминатордан қараб, аэродромни кўрди. Ҳар томонда самолётлар ерга қапишиб ётибди, ангарлар, аэровокзалнинг эски биноси, унга ёндош қурилган янги ойнаванд иморат кўринди. Кейин Внуково-2 пайдо бўлди. Ҳукумат эҳтиёжлари учун қурилган бу иморат тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, наригисидан чоғроқ эди. Бетон майдон худди ювиб қўйилгандай топ-тоза. Бир гуруҳ одам подадек бўлиб самолёт қўнадиган жойга яқинлашмоқда. Ўшалар...

Самолётнинг қаноти остидан аллақандай мевазор боғлар ўтди, кейин аэродром чироқлари лип-лип кўринди, самолёт бир сакраб-силкинди, яна бир силкинди, кейин — тамом.

— Москва, Алексей Николаевич, Ватанга эсон-омон етиб келганингиз билан...

Громико нима учундир пальтосини киймоқда эди. Ҳолбуки, об-ҳаво маълумотига қараганда, ҳозир Москвада ҳарорат 25 даражадан кам эмас эди.

“Ил” сўнгги марта бир чайқалди-да, тўхтади. Эшиклар очилди, шу баробари траплар ҳам олиб келинди.

Алексей Николаевич портфелини қўлига олди — шунчаки қўлида бирон нарса бўлиши учун, иккинчи қўлидаги шляпасини экипажга қараб хайр-маъзур маъносида силжитди. Экипаж аъзолари хушмуомалалик билан жилмайишди, уларнинг юзида севинч ҳислари зуҳур этар эди (ниҳоят, етиб келдиг-а!). Кейин Алексей Николаевич трапдан туша бошлади.

Учиш майдонига ётқизилган катта-катта бетон плиталар устидан юриб юзларида табассум билан бир гуруҳ эркак-аёл Алексей Николаевичга пешвоз келмоқда эди. Бироқ уларнинг табассуми экипаж аъзолариникидан фарқ қиларди. Бу табассум унга таниш, унга кўникиб қолган, ҳатто биқин чўнтакларидан юравериб эзилиб кетгандай туюларди. Булар — КПСС Марказқўмининг аъзолари ва аъзоликка номзодлар. Улар яхши дазмолланган костюм-шимларда, аёллари эса тўладан келган бўлиб, Парижда тикилган ёхуд жилла бўлмаса Америкадан олиб келинган жакетларда эди.

Виктор Некрасов ва унинг “Қирол Нью-Йоркда” ҳикояси

Виктор Некрасов адабиётга урушдан кейин кириб келган. Кечагина фашист босқинчиларига қарши мардона жанг қилган одам биринчи китоби — “Сталинград хандақларида” қиссаси билан жуда машхур бўлиб кетди. Бу қисса уруш ҳақидаги асарлар бобида янги саҳифа очди ва мана — ярим асрдирки, ўзининг қимматини йўқотгани йўқ.

Гап шундаки, Виктор Некрасовдан олдин ҳам Иккинчи жаҳон уруши адабиётдаги марказий мавзулардан бири бўлган ва бу борада юзлаб асарлар яратилган эди. Аммо уларнинг кўпчилигида уруш мавзуси ғоят бир томонлама ва саёз акс этарди. Аксарият ҳолларда порох ҳидини ҳидламаган, урушнинг нималигини ичдан кўрмаган, уни кинофильмлар орқалигина тасаввур қилган адиблар урушни тантанали юришлардан иборат бир жараён қилиб кўрсатар эдилар. Натижада ҳаёт ҳақиқатидан мутлақо йироқ, ниҳоятда енгил-ёлпи асарлар кўпайиб кетди. Бундан ташқари, ўша давр цензурасининг талаби билан асарларда фақат шўролар томонининг ғалабалари тасвирланар, душман эса фаросатсиз, калтабин, кўрқоқ махлуқлар тўдасидан иборат қилиб кўрсатилар эди. Ундоқ бўлса, фашистлар қандай қилиб Москва остоналаригача етиб келди, Сталинградни вайрон қилди, деган саволларга жавоб йўқ эди. Ҳарбий воқеликнинг бундай тасвирланиши оддий жангчилар шаънига доғ ҳам соларди; улар чеккан машаққатлар арзимас бир нарсадек тасвирланса, умуман, бутун халқ не-не талофатлар эвазига, мислсиз машаққатлар чекиб, миллионлаб одамларни қурбон қилиб эришган ғалаба камситилар эди.

Хуллас, эллигинчи йилларга келиб бевосита жангларда иштирок этган, қон тўккан, хандақларда оч қолиб, битларга ем бўлган одамлардан чиққан ёзувчилар цензура тақиқларига қарамасдан, уруш ҳақидаги бор ҳақиқатни ёза бошладилар. Бу асарларда “хандақ ҳақиқати” рўйирост кўрсатилди, уруш оддий аскарлар, кичик зобитлар назари билан таҳлил қилинди.

В. Некрасовнинг “Сталинград хандақларида” асари ана шундай адабиётнинг илк намуналаридан эди. Қиссани оддий китобхон зўр қизиқиш билан, коммунистик

Ё тавба-ей... Энди уларнинг қўлларини бир-бир сиқиб чиқиш керак, юзингни уларнинг ияги ва қулоқларига суртмоқ лозим. Кейин жилмаймоқ, жилмаймоқ, жилмаймоқ зарур.

Кул, кулавер, масхарабоз!

Пионер болакайлар унга гулдасталар тақдим этишди. Улар текширувдан ўтган. Гуллар эса махсус гулзорларда ўстирилган. Улар ҳам бир эмас, икки марта текширувдан ўтказилган — бир марта гулхонанинг ўзида, иккинчи марта шу ерда — аэродромда.

Анови телевизор қаёқда дейсиз? Энди на диван бор, на кифтга иладиган халат... Энди ҳеч қачон бир қадаҳ “Смирнов” араги деган нарсалар ҳам бўлмайди. Яна ўша кабинет, дубга ўхшатиб бўялган деворлар. Ва шивирлагандек паст жирингловчи телефонлар. Ва яна — бароқ қошлар, кулгичлар, оғиздан бурқсиб турадиган ичкилик ҳиди. Олдинда-чи?

Орадан бир йилдан сал кўпроқ вақт ўтгач, совет танклари Прагага кириб борди.

мафкура муҳиблари эса гашлик билан қарши олдилар, муаллифни совет тузумининг душмани сифатида баҳоладилар. Адиб бундан кейинги асарларида ҳам, нима тўғрисида ёзмасин, ҳаёт ҳақиқатини марказга қўйиб қалам тебратди. Бу шўро мафкураси шароитида жуда қийин иш эди. Тегшли ташкилотлар Некрасовнинг асарларини босмасликка, ҳатто номини ҳам тилга олмасликка буйруқ бердилар. Ёзувчи муҳожирликка кетишга мажбур бўлди. У кўп йилларини Парижда ўтказди, ўша ерда бир қатор эсселар, хотиралар яратди. Шундай асарларидан бири “Қирол Нью-Йоркда” ҳикоясидир. Ҳикоя 1974 йилда ёзилган, аммо ўттиз йил ўтгандан кейингина — 2004 йили “Знамя” журналида эълон қилинди. Асарга ўша вақтларда СССР Министрлар Советининг Раиси бўлиб ишлаган Косигин ҳаётига оид бир этюд асос қилиб олинган. Косигин Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бир сессиясига совет делегациясининг бошлиғи бўлиб боради ва у ерда 1917 йилда Муваққат ҳукуматнинг бошлиғи бўлган, кейинчалик Нью-Йоркда муҳожирликда ҳаёт кечирган Керенский билан учрашади, у билан ҳатто ярим кун маишатбозлик қилади. Кейин эса, АҚШ президенти билан учрашганда унга “Мабодо мен сиёсий бошпана сўрасам, берармидиларинг?” деб мурожаат қилади...

Ҳикоя катта қизиқиш билан ўқилади, лекин айтмоқ керакки, муаллиф реал одамларни қахрамон қилиб олган бўлса-да, бадиий адабиёт қонунларига кўра, асосан, тўқимага кенг ўрин берган. Косигиннинг Керенский билан учрашуви ҳам, АҚШ президентидан сиёсий бошпана сўрагани ҳам ана шундай тўқимадир. Аммо ёзувчи мазкур шартли усул воситасида шўролар замонида ҳатто энг баланд рутбали кишилар ҳам эркин яшамаганини, бўғиқ муҳит, ҳамма нарсани тақиқловчи тартиблар барчани баробар эрксизлик дардини чекишга мажбур қилганини моҳирлик билан акс эттирган. Ҳикоя бугунги ўқувчиларга, айниқса, шўро замонидаги тартибларни бугун афсонадек қабул қилувчи ёшларга муайян фойда келтиради деб ўйлаймиз.

ТАРЖИМОН

Ekstremizm — mutaassibchilik mahsuli

Кейинги вақтда диний экстремизм ва халқаро террор хавфи бутун жаҳон аҳлини ташвишлантираётган жиддий муаммага айланди.

Афсуски, оммавий ахборот воситалари ҳам, тадқиқотчи ва шарҳловчилар ҳам кўпинча масаланинг асл сабабларини аниқлаш ўрнига унинг оқибатларини шарҳлаш билан овора. Аслида, бу хатарли ижтимоий ҳодиса муайян илмий методологияга таянган ҳолда тадқиқ этилса айни муддао бўлур эди. Бизнингча, мазкур муаммонинг ижтимоий детерминизм (сабаб-оқибат диалектикаси) тамойили негизда таҳлил этилиши айрим англашилмовчилик ва чалқашликларга барҳам бериши мумкин.

Маълумки, экстремистик хатти-ҳаракатлар бузғунчи ғояларга таянади, улардан озиқланади. Шу боис унга қарши самарали курашиш учун уни келтириб чиқараётган тафаккур шакли мазмун-моҳиятини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Хўш, экстремистик тафаккур қандай шаклланади? У мураккаб ҳиссий-мантиқий, иродавий-ғоявий, ижтимоий-психологик, антропологик ва мафқуравий асос, шунигиндек, вайронкор майл ва эҳтирослар, ботиний зиддиятлар, турли паталогия, рухий хасталиклар билан боғлиқ бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.

Экстремизм турли қиёфада намоён бўлади. Унинг энг оддий ва оммавий шакли — ижтимоий экстремизм бўлса, энг хавфлиси — сиёсий экстремизмдир. Диний экстремизм эса ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вайронкор ғояларга таянишни дунёдаги қатор минтақаларда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар исботлаб турибди.

Экстремизм қайси шаклда бўлмасин, у муайян тафаккур услубига асосланади. Бундай услуб инсон феъл-атворидаги шахсиятпарастлик, худбинликдан, ижтимоий бегоналашув ҳолатларининг таъсирида юзага келади. У муайян ижтимоий ва инсон ботиний оламидаги зиддиятлар, жамиятдаги воқеаларни нотўғри идрок этиш, англаш ва баҳолаш оқибатида шаклланади. Қолаверса, жамиятда ижтимоий адолат тамойилларининг бузилиши, қонун-қоида ва иж-

тимоий ахлоқ меъёрларига риоя қилинмаслиги, маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик, таниш-билишчилик, коррупциянинг авж олиши ҳам сиёсий экстремизм, ҳокимият асосларини емириб, мавжуд сиёсий тузумга қарши вайронкор ғоя ва қарашларнинг пайдо бўлишига шароит яратади, охир-оқибат экстремистик хатти-ҳаракатларни келтириб чиқаради. Шу маънода экстремизм қандай шакл ва кўринишда бўлмасин, ижтимоий носоғлом муҳит ва муносабатлар маҳсулидир десак, хато бўлмайди.

“Ҳизб ут-таҳрир”, “Ваҳобий”, “Таблиғ”, “Акромий” ва бошқа экстремистик оқим вакиллари тафаккур услуби миллий ва умуминсоний қадриятлар, дунёвий тараққиёт, бир сўз билан айтганда, жамиятнинг янгиланиши ва замонавийлашувига қарши хатти-ҳаракат ва интилишларда намоён бўлади.

Экстремистик тафаккур услуби Ўзбекистонга хориждан кириб келгани маълум. Масалан, XX асрнинг 90-йилларида “Лангар”(Тошкент), “Ота Валихон”(Наманган) масжидлари бузғунчи ғоя тарғиботчиларининг ўзига хос мафқуравий қароргоҳига айлангани, ҳақиқий ислом илмидан беҳабар ёшларни ҳам, айрим муйсафидларни ҳам ўз домига тортганини эслаш kifоя. Бундай тафаккурга эга бўлган ғаразғўй кимсалар ҳанафий мазҳаби замирида асрлар давомида шакланган исломий урф-одатлар илк илоҳий қадриятларга (“ас-салаф ас-солихун”) зид эканини таъкидлаб, мусулмонларни “асл ислом қадриятлари”га қайтишга даъват этади. Маълумки, салафийлик исломдаги модернистик йўналишларга, тарихан шакланган секуляризм тамойлига зиддир. Бу тамойил динга нисбатан холислик, диний бағрикенглик билан боғлиқ бўлса-да, диний қадриятларнинг дунёвий тараққиётда ҳам, жамият ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этишини тан олади. Хусусан, Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаётида диний ва дунёвий қадриятлар шу даражада уйғунлашиб кетганки, тирноқдан этни ажратиш бўлмаганидек, уларни ҳам бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Шу боис, ҳатто даҳрийлик замонида ҳам кишилар яширин-

ча бўлса-да, мархумларга жаноза ўқитган, мафкуравий ташвиқотларга қарамай, рўза тутган, суннат тўйларини ўтказган, мусулмонча никоҳ талабларига амал қилган. Демак, диний экстремизм ва мутаассибчилик даъволари муқаддас динимиз ақидалари, халқимиз қадриятларига ёт, бегона ғоялардир. Қолаверса, жангарилик, қон тўкиш, Оллоҳ яратган мавжудотга азият етказиш аздами гуноҳ ҳисобланади. Шу боис ўзини “шахид”, “хизбут”, “асл мусулмон” деб юрганлар нодон, ақли заиф кимсалардир.

Экстремистик тафаккур тарзининг ижтимоий ҳавфлиги шундаки, у ижтимоий барқарорликни издан чиқаради, фуқаролар ҳамжиҳатлигига раҳна солади, гуруҳий ва табақавий қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради, мамлакат тарақиётига тўсқинлик қилади, конс-титудиявий тузумнинг ҳуқуқий ва маънавий асосларига таҳдид туғдиради, диний ва дунёвий илмлардан беҳабар, иродаси заиф, аламзада кишиларни ўз домига

тортади, мамлакатда халқаро террорчиликнинг таянч нуқталарини шакллантиради.

Шунинг ўзиёқ ушбу масалага бефарқ бўлмасликни, экстремистик тафаккурнинг ижтимоий сабабларини ҳолисона ўрганиш ва баҳолашда бирёқламаликка йўл қўймасликни, нима учун экстремист ва ақидапарастлар айнан Ўзбекистонни нишонга олаётганини теран таҳлил қилишни тақозо этади.

Хуллас, бу иллатга қарши курашиш, уни тағтомири билан суғуриб ташлаш мамлакат миллий хавфсизлигини таъминлаётган мутасадди ташкилотларининггина эмас, юртимизнинг тараққий этиши, гуллаб-яшнаши тарафдори бўлган ҳар бир фуқаро, Ватан тақдири ва келажагига бефарқ бўлмаган ҳар бир юртодошимизнинг ҳаёт мазмунига айланмоғи даркор.

Анвар ҚОДИРОВ, профессор
Лола МУРОДОВА, аспирант

Asl nasl e'zozlari

Бугунги кунда барча сиёсий, иқтисодий масалалар билан биргаликда айнан хотин-қизлар масаласи яна бир бор кўтарилмоқда. Хусусан, 2004 йил 25 майда Президентимизнинг “Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги Фармони матбуотда чоп этилди ва кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Аёлларнинг жамиятдаги ўрни, салоҳияти ҳақида Президентимиз Ислоҳ Каримов шундай фикр билдирган эди: “Жамиятнинг маданий даражаси ва маънавий баркамоллиги аёлларга бўлган муносабатда белгиланади”.

Дарҳақиқат, аёлларга жамият, давлат томонидан гамхўрлик кўрсатилиши изчил инсонпарвар ижтимоий сиёсат олиб борилаётганини ифода этади. Негаки унинг билими, савиясига кўп нарса боғлиқ. Шарқ мутафаккири Ризоуддин ибн Фахриддин айтганидек, “Хотунлари тарбияли бўлган халқ тарбияли-ю, хотунлари тиришқоқ, тadbиркор, иродали бўлган халқ — бою, хотунлари ялқов ёки исрофгар халқ фақир бўлиши аниқдир...” (Ризоуддин Ибн Фахруддин. Оила. Т., 1991, 9-бет).

Демак, биз бугунги ниҳоятда масъулиятли даврда хотин-қизлар масаласига жуда катта

этибор қаратишимиз лозим. Бунда, фикримча, икки томонлама ёндашиш зарур. Биринчидан, миллий маънавиятимиздан келиб чиқиб, тарбиявий ишни олиб боришимиз лозим. Иккинчидан, жаҳон тажрибасидаги илғор, бизда қўллаш мумкин бўлган услубларни ўзлаштиришимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Маҳалла, оила, инсон — бу узлуксиз занжир орқали миллий маънавиятимиз изчил ривожланиши мумкин. Жаҳон тажрибаларига асосланиш эса замонавий услублардан фойдаланишимизга йўл очади. Жумладан, Ўзбекистон учун стратегик равишда этиборли бўлган Оврупо мамлакатларида аёллар масалаларининг қандай ҳал этилиши диққатга сазовор. Зеро, Овруподаги эркинлик ва демократия, инсон ҳуқуқлари ва ҳамкорлик дунё бўйлаб Оврупо ғоясини акс эттиради.

Маълумки, фақат ўз ҳуқуқларидан камситиларсиз фойдалана оладиган шахс — эркин шахс. Шу боис аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги ижтимоий ва демократик тарақиётнинг муҳим бир омили ҳисобланади. Аёллар эркинлиги Оврупо ривожланиш сиёсатини аниқ белгилайди. 1995 йилдан бошлаб Оврупо Иттифоқи давлатлари ўз стратегик ривожланишида аёллар масаласи-

га алоҳида эътибор қаратади. Амстердам шартномаси ривожланиш йўналишларини белгилаб берди. Ойнинг ривожланиши учун унинг ташқи ва ички имкониятлари кенгайтирилди, Оврупо парламентининг ҳуқуқлари кучайтирилди. Муҳим масалалардан бири, “Адела-2000” билан бирга Оврупо комиссияси Иттифоқнинг ривожланиши учун стратегия ҳужжати тақдим этилди.

Натижада, 1995 йил 1 январда Финляндия, Австрия, Швеция каби давлатларнинг Оврупо Иттифоқига аъзо бўлишлари орқали мазкур ташкилотларда аёллар сони ортди. Ҳозирги кунда Оврупо парламентида 173 сиёсатчи аёл Оврупо Иттифоқига аъзо давлатлардаги 187 миллион аёлнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиб келмоқда. Оврупо комиссияси ҳузурга 1995 йилдан бери “Имкониятлар тенглиги”ни назорат қилувчи гуруҳ томонларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашда самарали фаолият юритмоқда.

Натижада, масалан, Швецияда “Тенг ҳуқуқлик масалалари бўйича Омбудсман” Акти қабул қилинди. Омбудсман меҳнат даъволари, иш жойлари, таълим-тарбия тизимлари ва бошқа дастурларда тенг ҳуқуқлилиқни ошириш масалаларида фаол иштирок этади.

Умуман, ҳар бир Оврупо давлатида, ўз хусусиятига кўра, аёлларни эъозлаш борасида турли ишлар олиб борилади.

ОИ давлатларида бугунги кунда оналик бўйича таътил 14-28 ҳафта оралиғида давом этади. Скандинавия давлатларида эса оналик ҳимояси каби оталик таътили ҳам мавжуд. Ота-оналик таътили ОИ давлатларида оналик таътилига қараганда узокроқ бўлади. Бу таътил баъзи мамлакатларда туғилиш билан бевосита боғлиқ эмас, балки саккиз ёшгача бўлган бола тарбияси учун берилади. Бу таътил ота ёки онага ёхуд биратўла ҳар иккаласига берилиши мумкин. Ота-она-

лик таътили Маастрих шартномасига (1995 й.) асосан берилади. Бу ҳужжатни Греция, Испания, Португалия, Франция, Германия, Швеция 1996 йилдан бери қўллаб-қувватлаб, ўз хусусиятларини инобатга олган ҳолда ҳаётга татбиқ этмоқда. Энг яхши имтиёзларни Швеция яратди: 18 ой давомида давлат ота-онани ўз хизматларидан озод этади. Ота-оналар бу таътидан тўпалагича ёки иш вақтининг қисқартирилиши орқали ёки қисқа-қисқа қилиб бўлиб, фойдаланадилар.

Яна бир қизиқарли тажриба: Данияда нафақат бола тарбияси билан шуғулланиш, балки аёллар малакасини ошириш ёки уларнинг таълим олиши учун ҳам таътил берилади.

Умуман, ОИ давлатларида аёлларга мўлжалланган турли дастурлар қабул қилинган. Жумладан, таълим соҳасидаги ҳамкорликни қўллаб-қувватлайдиган “Сократес” ва “Леонардо” жамғармалари аёллар касб эгаллашлари учун бир қатор имтиёзлар яратади.

Бугунги кунда ОИ давлатларидаги у ёки бу муайян тажриба халқимиз учун қизиқарли, албатта. Баъзиларини қўллашимиз, айримларини инобатга олган ҳолда ушбу давлатлар билан мулоқотда бўлишимиз мумкин.

Қайси йўлни танламайлик, ҳар бири ўз мустақил сиёсатимизнинг белгиси бўлиб қолади. Жаҳон ҳамжамиятига ўз мустақил позициямиз билан киришимизга йўл очади. Ривожланган давлатлар интеллектуал бойлигини қанча кўп билсак, шунча ўз миллий қадриятларимизни, маънавий бойликларимизни равақ топтириш, муфассалроқ намоён этиш имкониятларига эга бўламиз.

Эътибор СУЛТОНОВА,

фалсафа фанлари номзоди, доцент

Ustoz va taraqqiyot

Ҳеч ким онадан илмли-билимли бўлиб дунёга келган эмас. Лекин ҳар бир инсон кишилиқ жамиятининг асрлар мобайнида тўплаган тажрибаларига, хулосаларига муҳтож. Бошқача айтганда, агар велосипед яратилган бўлса, уни қайтадан ихтиро қилишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ.

Яна бир ҳақиқат шундан иборатки, мавжуд

илмий бойликлар ва билимлар тўплами ўз-ўзидан кишилар, айниқса, ёшлар онгига сингиб қола қолмайди. Шунинг учун жамиятда ҳамisha устозларга эҳтиёж бор. Халқимизда “Устоз отангдан улуг” деган ҳикмат ҳам бекорга пайдо бўлмаган.

Ҳақиқий устозлар кишилиқ жамиятининг ҳар қандай даврида ҳам маънавиятнинг юк-

салишига муносиб ҳисса қўшиб келган. Илми-билимли одам бошқаларни хато тасаввур, фойдасиз уринишлардан қайтариш пайдидан бўлаверади. Масалан, буюк аллома Сукрот халқнинг санамларга ибодат қилишига қарши чиқди, сайёраларни худо деб ҳисоблаш нотўғри эканини жон куйдириб тушунтирди. Аммо бу илмий гап замон уламоларига ёқмади. Афинанинг ўн икки қозисидан ўн бири уни ўлдиришга фатво берди. Шунга қарамай, олим фикридан қайтмади. Илм учун илмсизлар қўлида қурбон бўлди. Бироқ орадан, мана, йигирма тўрт аср ўтибди ҳамки, Сукротнинг фикри ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Машхури жаҳон Искандар Зулқарнайдан аёнлари “Не сабабдан падари бузрукворингизни қароргоҳингизнинг чап, устозингиз Арастуни эса ўнг тарафига ўтказгансиз?” деб сўрашибди. Шунда жаҳонгир “Отам менинг дунёга келишимга сабабчи бўлган, устозим эса менга илм бериб, камолот сари етаклади, шу даражага етишимга сабабчи бўлди”, деган экан.

Айтишларича, буюк соҳибқирон Амир Темур шонли сафарлардан қайтганида устози қабри олдидан ўтаётганда отдан тушиб, пиёда юрар экан. Ҳатто, ул зоти шариф вафотидан кейин ўзини пири Саид Бараканинг оёғи учига дафн этишларини васият қилиб кетган эди ва бу васияти бажо келтирилган.

Ҳазрат Алишер Навоий ижодиётида устозга ҳурмат билан боғлиқ қанча-қанча тасвиру талқинлар бор. “Маҳбуб ул-қулуб” да “Шогирд агар шайх ул-ислом, агар қозидур, агар устоз ондин розидур — Тенгри розидур”, деб ёзгани бежиз эмас.

Илм — узлуксиз жараён. Уни бир дарахтга ўхшатсак, бу дарахт йилдан-йил ўсиб, бўй чўзиб бораверади. Шунинг учун унинг бугунги бўй-бастиди ўтмиш йилларнинг ҳам ҳиссаси кўриниб туради.

Бу гап шу маънода айтиляптики, бугунги илму маърифатимиз равнақида биздан олдин ўтган қанчадан-қанча зиёлиларнинг муносиб ҳиссаси бор. Тўғри, шўролар даврида халқимиз мустабид тузум жабрини тортди. Ҳукмрон сиёсат ҳаммага, жумладан, илму маърифат аҳлига ҳам ўз ҳукмини ўтказиб келгани инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Шунга қарамасдан, шўролар даврида ҳам миллий зиёлилар етишди, улар бул зоти имкониятини миллат равнақи йўлига бағишлади. Гарчи коммунистик мафкура исканжасида, ҳатто, унинг қобилигида иш кўришга тўғри келган бўлса ҳам, илм ҳақиқат излади.

Шу тариқа XX асрда халқимизнинг кўплаб етук фарзандлари илму фан, маданият ва

санъат ривожига улуш қўшди, ўзларига муносиб шогирдлар етиштириб кетди.

Мен тўқсон ёшдан ошдим. Халқимизнинг бир талай атоқли олимларини шахсан биламан, кўплари билан бирга ишлашиш бахтига ҳам муяссар бўлганман. Қори Ниёзий, Иброҳим Мўминов, Саъдихон Сирожиiddинов, Оқилхон Шарифиддинов, Тўлаган Зокиров, Турсунхўжа Юсупов, Қарим Бердиев, Халил Аъзамов, Субутой Долимов, Ҳасан Расулов, Эркин Юсупов, Музаффар Хайруллаев каби ўнлаб фидоиларни номма-ном санашим мумкин.

Шўро замони, албатта, мустабид тузум даври эди. Бироқ ўша замонда ҳам зиёлиларимиз ўртасида мустаҳкам устоз-шогирдлик анъаналари сақлаб қолинган, шакллантирилган ва ривожлантирилганини инкор этиб бўлмайди. Бугун фанимиз ва маданиятимиз даргалари бўлиб турган не-не зотлар ана шу устозларнинг таълимини олган, улардан ўрганган, улар йўлини давом эттириб келаётибди. Акс ҳолда, илм, ижод бир ерда тўхтаб қолган бўлар эди.

Шунга аминманки, шогирди кўп устознинг ҳаёти сўнгги нафасигача мароқли ва файзлидир. Чунки у умри бекорга ўтмаганини ҳис қилиб яшайди. Бундан ташқари, одатда устознинг ёш, навқирон, шахдам қадамлар билан илму ижод майдонига кириб келаётган шогирдлари унга илҳом бағишлайди, уни янада куч-қувват ва завқ билан ишлашга илҳомлантиради.

Бу мулоҳазалардан келиб чиқадиган биринчи хулоса шуки, азал-азалдан бизда устоз-шогирдликнинг юксак даражадаги анъаналари шаклланган. Ўтган асрда ҳам у давом этди ва янги-янги жиҳатлар пайдо қилди. Шўро мафкурасини қоралаш зинҳор-базинҳор ўша замонда Ватан ва халқ манфаати йўлига умрини бағишлаган, хусусан, оламдан ўтган устозлар шаънини ерга уриш ҳиссасига бўлмаслиги керак. Иккинчидан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини изчил амалга ошириш жараёнида устоз-шогирдликнинг замон талабларига жавоб берадиган янги-янги жиҳатларини ўзлаштириш, жорий этиш, такомиллаштиришга зарурат бор. Ҳукуматимизнинг умумтаълим мактаблари моддий-техникавий шароитини яхшилаш, таълим моҳиятини янгилаш учун давлат хазинасидан жуда катта маблағ ажратгани, бу борада олиб бораётган улкан ишларидан кўзланган мақсадларидан бири ҳам шу деб биламан.

Зайниддин ИСОМУҲАММАД,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи

Ma'naviy-axloqiy vorislik

Ахлоқий мезон ва қоидалар асрлар давомида таркиб топиб, такомиллашган ҳамда ҳамisha бирдамлик, аҳиллик, меҳнатсеварлик сингари ҳаётий эҳтиёж-талаблардан келиб чиққан. Уларни зўрма-зўракилик билан ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди, балки кишилар хоҳиш-ирода-си, майли ва қизиқишлари орқали жамият таъсирида тартибга солинади.

Бинобарин, тарихий мерос ва миллий қадриятларга чуқур ҳурмат, меҳр-муҳаббат ҳиссини тарбияламасдан туриб, ёш авлодда миллатпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириб бўлмайди. Демак, ҳар бир халқ ўзлигини англаши учун, аввало, ўзининг тарихий ўтмишига теран муносабатда бўлиши шарт.

Зеро асрлар синовидан ўтиб келган маънавий мерос миллий маънавиятнинг собит асосидир. Фалсафанинг ворислик қонуниятига кўра, ўтмиш — ҳозирги замон — келажак ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Зотан, тарихий ворислик тараққиёт учун муайян даражада мезондир. Шу боисдан ўтмишда яшаб иход этган улуғ мутафаккир аждодларимиз маънавий меросига мурожаат қилиш зарурияти юзага келади. Бу ҳол жамиятдаги ўзгаришлар йўсинига қараб, маънавий меросимизга янгича муносабатда бўлишни, даврий мезонлар нуктаи назаридан ёндашиш лозимлигини ифода этади.

Айниқса, ёш авлоднинг ўзлигини англаши, маънавий-ахлоқий камолотида буюк аждодларимизнинг бой ва бетакрор маънавий мероси муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг" фалсафий-дидактик достонида инсоний фазилатлар, ахлоқий камолотга эришиш йўллари қуйидаги сатрларда ифодаланган:

Икки хил ном қолур тилда бегумон:

Бири яхшилигу, бириси ёмон.

Доно мақтов олар, нодон-чи — сўкиш,

Ўзинг ўйла, сенга маъқул қайси иш?

Демак, эзгулик гўзал ва бардавомдир. Яхши инсон асло қаримаиди, чунки у фалояти, савоб ишлари, меҳру мурувватидан қауониб яшайди. Кувонч билан яшаган инсоннинг қалби пок, феъли кенг, онги тиниқ, дили равшан бўлади.

Ёмон эса ўқинч, ҳасад, бузғунчилик ва ҳасрату надоматга берилгани учун ёшлигидаёқ қарийди. "Эзгу ҳар куни янгидан-янги тилак ва мақсадларга эришаверади. Ёмонларнинг эса кундан-кунга ғам-аламлари ортаверади" (ўша манба). Мутафаккир ёмонларни икки тоифага бўлади: биринчиси, зиқна, бахил ва ярамас бўлиб, уларнинг тубан қилмишлари, бадахлоқликлари сут билан кирган, шу сабабли жон билан чиқади:

Оқ сут билан кирса қайси бир қилиқ,

Ўлим тутмагунча ўзгармас йўриқ.

Бир удум яралса қоринда агар,

Қора ер қаърига кирганда кетар.

Ёмон одамларнинг иккинчи тоифаси борки, улар яхшиларга ёндашсалар, хулқ-одобини ўзгартиришлари, яхши йўлга киришлари мумкин:

Эзгуни кўриб, айрим ёмонлар йўлини ростлайди.
Ёмонлардан эҳтиёт бўлиш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, инсон — биологик ва ижтимоий мавжудот. Шахс шаклланишида ижтимоий муҳитнинг таъсири тан олинган, айни вақтда, биологик ирсиятнинг роли ҳам исботланган. "Қутадғу билиг"да раҳбарнинг ахлоқий масъулиятига ҳам алоҳида аҳамият берилган бўлиб, эл-юртни бошқаришда икки нарса: адолат ва мурувват ётиши таъкидланади. Зотан, адолатдан — улуғлик, мурувватдан — хотиржамлик пайдо бўлади.

Бундай маънавий-ахлоқий масалаларга бошқа кўплаб донишмандлар ҳам эътибор қаратган. Хусусан, сўз мулкининг султони Алишер Навоий "Маҳбуб-ул-қулуб" асарига таърифлашича, одил раҳбар "Ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир". Асарда вафо билан ҳаё сингари ахлоқий фазилатлар узвий боғлиқликда тараннум этилади: "Ҳар кўнгилким вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ". Навоийнинг вафо ва ҳаёни алоҳида турли масалалар билан боғлиқ ҳолда талқин этишидан кўринадики, булар шунчаки инсоний хис-

латлар бўлмасдан, балки ижтимоий-ахлоқий категориялардир.

Асарда одамларнинг хулқ-атвори маънавий аҳволи, яхши хулқнинг фазилатлари ва ёмон хислатнинг салбий оқибатлари, фойдали кузатишлар, мисолу маслаҳатлар кенг ўрин олган бўлиб, улар ўз даври учун қанчалик юксак аҳамият касб этган бўлса, ҳозирги кун ҳамда келажак учун ҳам шунчалик долзарб бўлиб қолаверади. Чунончи, “Қутадғу билиг” ва “Маҳбуб ул-қулуб” сингари нодир маънавий меросимиз намуналарида инсоний фазилатлар катта илмий-ҳаётий тажрибаларга асосланган чуқур мушоҳадалар орқали батафсил тадқиқ этилган.

Ахлоқий ворислик қонуниятига кўра, барча замонларда аҳамиятли ҳамда қимматли бўлган хулқ-одоб қадриятларини ўрганиш, авлодлар онгига сингдириш, жамиятда тақомиллаштириш ёки, аксинча, лоқайдлик, беғамлик, беҳаёлик, боқимондалик каби иллатларга барҳам бериш, уларга қарши курашиш лозим. Бу ишларни

амалга оширишда бой, сермазмун, ҳар қайси давр учун илғор бўлган маънавий меросимиз намуналарини ўрганиш ва улар ворисийлигини давом эттириш муҳим аҳамият касб этади.

Хусусан, маънавий меросимизга мурожаат қилганда ислом мафқураси, инчунун, тасавуф фалсафаси таъсирини, уларда маънавий-ахлоқий (панднома-насихатномалар) қадриятлар билан ижтимоий-фалсафий қарашлар узвийлигини ҳис этиш лозим. Маънавий-ахлоқий меросимизда ўзбек халқининг ўзига хос мустақил йўли мавжудлиги илмий изланиш ва амалий фаолият учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Матлуба ҚАҲҲОРОВА,

ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти
докторанти

Азиза СУЛТОНОВА,

Тошкент Молия институтининг катта
ўқитувчиси

Doimiylikka aylanayotgan davomiylik

Кейинги йилларда радио ва телевидение соҳасида “сериал” атамаси кенг истеъмолга кирди. Телесериал, радиосериал, ҳатто клип ҳамда кўшиқларнинг ҳам кўп қисмилари яратилмоқда. Бу ҳол ҳатто урфга айланди десак янглишмаймиз. Қолаверса, кўп қисмли телесериаллар телевидениеда энг оммабоп, томошабоп ва серदारомад тур сифатида шаклланиб улгурди.

Кўпқисмлилик бадиий адабиётда, жумладан, халқ оғзаки ижодида, яъни эртақларда ҳам учраса-да, улар ҳозирги замон телесериалларидан фарқ қилади, албатта. Масалан, Шарқ халқ афсоналаридан “Минг бир кеча”ни энг кўп қисмли эртақ дейиш мумкин. Ундаги ҳар бир эртақ алоҳида мавзуда, тугалланган мазмунга эга. Асарда Шаҳризод жонини сақлаб қолиш мақсадида ҳар куни янги эртақ ўйлаб топишга мажбур. Унинг эртақгўйлиги уч йил давом этса, хориж сериаллари орасида ҳатто тўққиз йил мобайнида намойиш этиладиганлари ҳам бор. Чет элда ёшу қари бундай телеқахрамонларга шу қадар ўрганиб қолганки, севимли сериали бошладиган вақтда барча ишларини бартараф

этиб, уйда бўлишга ҳаракат қилади. Ҳатто кўча-кўй, дўконлару транспортлар бўшаб қолган ҳоллар ҳам кузатилган. Баъзи муассасалар ҳатто иш вақтини ўзгартиришга мажбур бўлганини статистик маълумотлар тасдиқлайди.

Телесериалларга хос кўптармоқчилик, сюжет силсиласининг кенг қамровлилиги, қахрамонлар яшаб ҳаракат қиладиган макон ва замон тафсилотларига бемалол ўрин берилиши теледраматургия жанрига янгилик олиб кирди, тасвир ва ифода воситаларини бойитди. Мазкур соҳага хос хусусиятлардан энг асосийси — воқеалар узвийлигини таъминлаш, шунингдек, ҳар бир серияга “нуқта” кўя билишдир. Масалан, “Шерлок Холмс”, “Коломбо” сериаллари оилавий муаммолар, ўғрилик, суд жараёнлари ва бошқа мавзуларни ёритувчи кўплаб қисмлардан иборат. Кўпқисмлиликнинг яна бир жиҳати шуки, драматург гўё муҳбирга айланади, асарда воқелик репортаж шаклида ифодаланadi. Томошабин буни кўз ўнгиди бўлаётган воқеадек қабул қилади, унга шу даражада боғланиб қоладики, сериал кўриш мақсадида ўзи-

ни ҳар кун тўрт девор ичига қамаб қўйганини, уй кишисига айланганини ҳатто сезмайди ҳам. Ижодкорлар табиийликни қўлдан бермаслик мақсадида воқеаларни жонли суҳбат, кечмиш тарзида ифода этади. Айнан кўча-қўйда, хонадонларда, декорация ишлатилмаган ҳолда тасвирга туширилиши сериалнинг ҳаётийлигини таъминлайди.

Ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, сериал сюжетининг энг қизиқарли жойида тўхтатилиши унинг томошабин хотирасида яхшироқ ўрнашиб қолишини белгилайди. Бу ҳол Шахризоднинг кўп қисмли эртақларига ҳам ўхшаб кетади.

Адабиёт, театр, кино синовларидан муваффақиятли ўтиб, яхши анъанага айланган кўп-давомийлик телевидение соҳасида ҳам муносиб ўрин эгаллади. Бадиий асарни кўп қисмли сериал сифатида экранлаштириш ижодкордан ўзига яраша маҳорат, билим, тажриба, эстетик дидни талаб этади. Муваффақиятсиз экранлаштирилган яхшигина бадиий асар сериалдан сўнг бутунлай обрўсизланиб, уни ўқимаган кишида салбий таассурот уйғотиши мумкин.

Албатта, оддий томошабиндан зукко китобхоннинг савияси, дунёқараши анча баланд

бўлади. Зеро унда бадиий асар билан сериални солиштириш, таҳлил қилиш, ютуқ-камчиликлари ва ўзига хосликлари, асар моҳияти қанчалик очиб берилгани ёки бунга эришилмагани тўғрисида мулоҳаза юритиш имконияти бор.

Ўзбекистон телевидениеси томонидан ҳам бир қанча сериаллар яратилган. “Алишер Навоий”, “Бобур”, “Зебуннисо”, “Лайли ва Мажнун”, “Кеча ва кундуз” каби кўп қисмли фильмлар миллий хусусиятларимизни талқин этувчи маънавий бойлигимиз саналади. Ана шундай маърифий қийматга эга, миллий анъана ва қадриятларимизни акс эттирувчи кўп қисмли фильмлар янада кўпроқ яратилса, оилавий можаролар, икир-чикирларни акс эттирувчи жўн ёхуд жангари хориж сериалларини кўришга бугунчалик эҳтиёж бўлмасмиди...

Телевидениеда бундан буён ҳам янги кўрсатувлар, янги ижодкорлар, янги жанр ва услубларнинг пайдо бўлиши муқаррар. Зеро телеэкран имкониятлари кенг, кўп қисмли сериаллар эса бу борада ҳозирча яловбардор бўлиб турибди.

Дилдора ҲАМИДОВА,

ЎЗМУ аспиранти

Buyuk shaxs fojiasi

Маънавияти юксак ривожланган миллатгина бошқа миллат устидан голиб бўлишини тарих кўп бор исботлаган. Ана шу умуминсоний талқин тарихий шахс Александр Македонский ҳақида Ҳ. Расул ва Й. Муқимов ҳаммуаллифлигида ёзилган “Соҳиби тахтизар” асарида етакчилик қилади. Бу — муаллифларнинг ҳам, ўзбек драмачилигининг ҳам ютуғи дейиш мумкин. Асарда асосий эътибор Спитамен ва Македонский ўртасидаги даҳанаки жанг — жисмоний курашни эмас, маънавий-маърифий ҳамда руҳий қарама-қаршиликни кўрсатиб беришга қаратилган.

Муаллифлар тарихий воқеликка, босқинчи ва босиб олинган миллат вакиллари, жумладан, ватандошлари Спитаменга холисона ёндашганки, бу ҳол асарнинг тарихий ҳақиқатга мослигини таъмин этган. Александр Македонский тўғрисидаги яна бир драма — Б. Исломовнинг

“Мозийдан садо” асарида Спитамен ўқувчида ахлоқсиз бир қароқчидек таассурот қолдирса, шахс сифатидаги қиёфаси умуман кўзга ташланмаса, “Соҳиби тахтизар”да у чин ошиқ ҳамда нияти, орзуси ва асосий гоёиси Ватан озодлиги бўлган ватанпарвар инсон тимсолида гавдаланади. Севгилиси Зорога қарата айтган сўзлари фикримиз далили:

*Сен борсен, азизим, иқбол тахтимиз
Куламас! Умр ҳам обод бўлажак!
Юрак ҳам эл дея ёниб туражак!
Сен учун яшаймен умрим борича,
Сен учун яшаймен умрим борича.
Тоғ-тошни гул қилмоқ учун яшаймен,
Юрт ахлин бир қилмоқ учун яшаймен,
Тахтизар теграсин обод қиламен,
Ёв зотин режасин барбод қиламен...*

Асарда Искандар образи теран фалсафий

мушоҳада, юксак бадийи маҳорат билан яратилган. Искандар фотиҳ эмас, оилавий-маиший ҳамда “муҳаббат тақдири” (А.Орипов) жиҳатидан ҳам фожиавий шахс бўлиб кўринади. У фатҳ этган мамлакатлар, халқлар, элатлар, бойликлар алал-оқибат Искандар образи орқали қисматнинг фожиаси деб талқин этилади. Шу жиҳати билан Ш. Ризаевнинг “Искандар” асарига яқин келади. Адабиётшунос Ш. Ризаев Навоийнинг “Садди Искандарий” асарини бадий-фалсафий талқин қилар экан, Шарқ ва Фарбдаги Искандар образини умумлаштирган десак янглишмаймиз. Ушбу асарда ҳам “Соҳиби тахтизар” дагидек Искандар, аввало, ожиз бир банда тимсолида намоён бўлади. Отасининг ўлимидан кейин тахт залворидан, дунёнинг ташвишларидан ваҳимага тушган Искандар ўқувчига катта ҳаёт қаршисида довдираб қолган ёш болани эслатади. “Соҳиби тахтизар” асарида ҳам Искандарни ўз юришларидан мағрур, шоншухратга бурканган шоҳ эмас, балки фоже қисмат йўлида мағлуб оддий инсон сифатида кўра-миз. Маълум бўладикки, гўё Туронга келиб енгилган, фожиаларга учраган Искандар фатҳларининг сабаби — мол, давлат, тожи тахт куткуси эмас, муҳаббат қайғуси экан.

Асарнинг бошидан охиригача Спитамен, Зоро, Оксурот ва бошқа маҳаллий халқ вакиллари тимсоли мард, бағрикенг, меҳмондўст, аммо душманга бешафқат инсонлар сифатида тасвирланган. Зиддият асосан мустамлакачи ва озодлик учун курашувчи халқ вакиллари ўртасидаги тўқнашувлар асосига қурилган. Бу

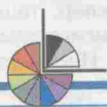
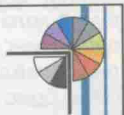
жиҳатни, айниқса, Спитамен билан Искандар ўртасидаги кескин конфликтларга йўғрилган мулоқотларда кўриш мумкин. Асарда конфликтнинг бир эмас, бир неча шакли қўлланган: бири — очик конфликт шаклида қаҳрамонларнинг ўзаро зиддиятли мулоқотларида, иккинчиси — фалсафалар, дунёқарашлар ўртасидаги зиддиятларда намоён бўлади. Масалан, асарда Искандар ўзи фотиҳ бўлиб, фотиҳликка, ўзи дунё учун курашиб, мол-дунёга қарши бўлган юксак маънавиятли шахс сифатида талқин қилинадикки, бунда қаҳрамон ички дунёсидаги зиддият яққол намоён бўлади.

Албатта, асарда муаллифларнинг қадим Турон халқи маънавияти, маданияти, унинг курашчан табиати ҳақидаги концепцияси асосий ўрин тутади. Лекин бу концепция асардаги бадииятни, драмага хос макон ва замон бирлиги қонуниятини биров чеклагандек бўлади. Асарда драманинг жони бўлган ҳаракат жуда яхши акс этган. Лекин ҳаракатдаги шиддат қаҳрамонлар нутқидаги бадий буюқларнинг бир оз сийраклашувига олиб келган. Шу каби жузъий камчиликларга қарамай, “Соҳиби тахтизар” драмаси ҳам бадий-фалсафий, ҳам структурал, ҳам гоёвий жиҳатдан етук асарлар қаторига қиради, ажодларимизнинг шонли тарихи сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Ҳидоят АЗИМОВА,

*Ўзбекистон Миллий университетининг
ўқитувчиси*

Qalbdagi inson manzarasi

Ф. Ницше (1844 — 1900) мумтоз немис фалсафаси тарихида ғайритабиий гоё ва қарашлари билан муносиб ўрин эгаллаган алломалар сирасига қиради. У Рекен шаҳрида пастор (руҳоний) оиласида туғилади. Ўн ёшида гимназияга ўқишга қиради, ўн тўрт ёшидан эса иқтидорли ўқувчи бўлгани учун “Шульпфорт” (“Таълимотлар дарвозаси”) деб номланган машҳур интернатда ўқийди. Бу ерда ижтимоий фанлар юқори савияда ўқитиларди. Ницше 1864 йили Бонн университети талабаси бўлади. Университетда хали

ўқишни тугатмасданок, устози Ричел тавсиясига биноан Базел (Швейцария) университети профессори лавозимига ишга тақлиф этилади.

Ницше жуда қаттиқ бош оғриғи хасталиғи туфайли ўттиз беш ёшида истеъфога чиқади. 1899 йилдан унда телбалик бошланади. Ницше ўзига ўзи Исо, Дионис бўлиб кўринади... 1900 йили 25 августда оламдан кўз юмади.

Ёшлик чоғларида Ницше А. Шопенгауэр асарларини астойдил мутолаа қилади, айниқ-

са, унинг “Дунё: ирода ва тасаввур сифатида” асарини севиб ўқийди. Кейинроқ замондошлари — Ф. Ланге, Е. Дюринг асарлари билан яқиндан танишади, шунингдек, Э. фон Гартман тадқиқотлари билан қизиқади. Мумтоз файласуфлардан Афлотун, Фукидит, Диоген Лаэртсийларни яхши билар эди. У ўз таълимотини Гераклит, Эмпедокл, Спиноза, Гёте таълимотларига асосланиб яратганини эътироф этади. Руссо ва Лютер фалсафасига эса ўз қарашларини қарши қўяди.

Фалсафий-тарихий тадқиқотларда Ницше дунёқараши ривожини уч даврга бўлиб ўрганилади.

Илк давр 1871 — 1876 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда “Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши” ва “Бевақт қораламалар” асарлари чоп этилади.

Файласуфнинг ўзи “огир давр” деб атаган иккинчи даврда (1876 — 1879 йиллар) унинг “Инсонга хос, ҳаддан ташқари инсонга хос”, “Турли-туман фикрлар ва ҳикматли сўзлар”, “Йўловчи ва унинг сояси”, “Тонгги шуъла”, “Қувноқ билимлар” каби асарлари нашр қилинади.

Учинчи — “бузғунчилик даври”да (1880 — 1887 йиллар) Ницшеннинг “Зардушт таваллоси”, “Аччиқ ҳикмат”, “Яхшилик ва ёмонликнинг ортида”, “Қувноқ билимлар”нинг 5-китоби, “Ахлоқнинг келиб чиқиши”, “Санамлар оқшоми”, “Дажжол” (“Антихрист”) каби асарлари дунё юзини кўради.

Ницше фалсафасида инсон ва ахлоқ масаласи биринчи ўринда туради. Инсон буюк руҳий ҳолат билан бирга дунёга келади. Файласуфнинг таъкидлашича, инсон нурга интилиб яшайди. Унингча, нафс балосига чалингани боис инсоният ахлоқий таназзулга юз тутмоқда. “Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши” асарида у инсоннинг нафсга бўйсунганини, бу хирс унга азалдан мерос бўлиб қолганини таъкидлайди.

Ушбу асарда юнон санъатидаги икки ибтидо ҳақида сўз юритилади. Заминий ибтидо, бу — юнон афсоналарида тасвирланган шароб, боғу роғ ва ўрмонлар маъбудиди Дионис бўлса, унга қарама-қарши бўлган ёруғлик, самовий ибтидо — Апполон маъбудидир. Апполон ёруғлик хиссоли, санъат, ижодкорлик, башоратчилик хислатларига эга. Бу икки бир-бирига зид асослар ҳеч мурасага келмайди, улар орасида ўзаро мутаносиблик ҳолати юз бермайди.

Ницшеннинг “Зардушт таваллоси” асари мумтоз немис фалсафаси аънаналари чегарасидан чиқиб, эзотерик аҳамият касб этади. Зеро, Ницше қалами орқали пайғамбар Зар-

душт тилга кирди. Асарда Шарқ фалсафий фикрининг таъсири сезилиб туради. Табиат жонли мавжудот сифатида намоён бўлади. Зардушт ўзини табиатдан ажратмайди, унинг ўзи табиатнинг бир қисмидир. Денгиз унинг кайфиятини ҳис қилади, хафақонлигига шерик бўлади, Зардушт эса унда орзу-умидлар сохилини қидиради. Сокинлик Зардушт билан сўзлашиб, унинг қалбида ҳали хотиржамлик ҳукмрон эмаслигини айтади.

Шунингдек, муаллиф илоҳий руҳ ҳар бир инсон руҳининг раҳнамосига айланиши зарурлиги ҳақида фикр юритади. Чунки айнан илоҳий руҳ инсонни эзгулик ва ёвузликнинг нариги томонига олиб борувчи йўлни топишда ёрдам беради.

Инсоннинг руҳий камолоти уч даврни босиб ўтади — туя, шер ва болалик. Туя даври қийинчиликлар олдидаги сабр-қаноатни, чидамлилиқ, итоаткорликни белгилайди. Иккинчи даврда эса инсоннинг эркин руҳи кучли, лекин ёлғиз бўлади, уни инсонлар фикри, ахлоқнинг ҳамма учун қабул қилинган меъёрлари қўрқита олмайди.

Учинчи, яъни болалик даврида шерга хос ёлғизлик руҳи ўрнини илоҳий шодонлик руҳи эгаллайди. Инсон ўз ички оламида Худо эҳромини очади, комил инсонга айланади. Унда самовий хислатлар билан заминий хислатлар уйғунлашади.

Ницше фалсафасида буддизм дунёқарашининг таъсирини ҳам яққол сезиш мумкин. “Дажжол” асарида у буддизмни энг мукамал дин сафига қўшади. Унинг назарида буддизм изтироб фалсафаси эмас, аксинча, бу дунёқараш инсон қалбида шодлик оламини, сокинлик дунёсини, руҳий хотиржамлик хислатини кашф этади.

Ҳеч қандай ҳаётий қийинчиликлар, ташқи тўфонлар бу сукунат олами тинчлигига ҳамла қила олмайди, уни буза олмайди. Инсон ўзини Худо нуридан яралган зирҳ билан ўраб олади. Бу нур инсон ички олаmidан зиёланиб, уни илоҳий муҳаббат ҳамда шоду хуррамлик билан тўлдирди. Ана шундай зиё ва сукунат ҳолатини Ницше “Нирвана ҳолати” деб атайди.

Нирвана ҳолатида ҳеч қандай ҳис-ҳаяжонга ўрин йўқ. Фақат биргина ҳиссиёт — илоҳий-самовий муҳаббат туйғусигина мавжуд. Бу ҳолатда онг чексиз кенгайиб, бутун борлиқ билан бир бутунлик ҳосил қилади. Онг ва борлиқ ягоналикка айланади. Ҳозирги кўпгина йога адабиётларида Нирвана ҳолати шундай эътироф этилади. Мисол тариқасида Рам Чакра, Шри Ауробиндо каби ҳинд

муаллифлари асарларини келтиришимиз мумкин.

Ницшенинг таъкидлашича, болалик давридаги рухий ҳолати Нирвана ҳолатига ўхшайди. Чунки у дунёни қандай бўлса, шундайлигича покиза ҳис этади, шундайлигича қабул қилади, ҳар бир ҳодисадан шодланади.

Зеро гўдак қалбида ҳамиша хурсандчилик ҳукмрон. Шунинг учун у дунё гўзаллигини ҳис эта олади. Ҳатто энг хароба жойдан ҳам бу қалб ўз диққатини жалб қилувчи гўзалликни топиша қодирдир.

Бола онги марказида унинг қалби жой олади. Бу болани қайноқ энергия оқими билан таъминлайди, натижада болада ҳаётий куч жўш уради. Ўзини бутун олам, коинот билан тенглаштиради. Лекин улғайгани сари инсонда фикр юритиш фаолияти ривожланиб, мустақамланиб боради. Бу жараённинг тўхтовсиз давом этиши инсон онгини фикрлар билан тўлдириб, руҳ ҳаракатига эса тобора тўсиқ қўйиб ташлайди.

Шу йўл билан ақлли инсон ўз руҳияти билан алоқани узиб, илоҳий ҳиссиётдан маҳрум бўлиб, болалик дунёсидан узоклашиб боради. Аста-секин руҳий ҳислар сусайиб, инсон фикрловчи роботга айланиб қолади.

Ницше учун инсон онги борлиқдир. Бу ўз устидан ҳукмронлик қилишни англатади. “Дунёни бошқаришдан олдин, ўз-ўзини бошқаришни ўрганиш лозим” дейди у. Зардушт ўз устидан ҳукмронлик қила олади. Зардуштнинг ўзи ахлоқдир. У инсонларни комиллик даражасида кўришни истайди.

Шундай қилиб, Ницше фикрича, Зардушт ахлоқи — эркин руҳининг инъикосидир. Бу руҳ илоҳий хусусиятга эга бўлгани учун илоҳийлик билан зиддиятда бўла олмайди. “Худобезорилик энг мудҳиш безорилик эди, — деб ёзади Ницше. — Аммо Худо ҳам ва у билан бирга бу худобезорилар ҳам ўлди. Лекин янги Худо туғилади. У инсон қалбида яшайди. Қалбдаги Худо инсонни комиллик сари чорлайди. Зардушт қалби муҳаббат билан лиммо-лимдир. Ана шу муҳаббат уни горни тарк этиб, инсонлар орасида бўлишга даъват этади”.

Бу ҳақда Ницше шундай дейди: “Мен ўлимга тик боқиб, умр кечиришдан ўзгача яшай билмайдиганларни севаман, зотан, улар кўприқдан ўтиб боради. Мен буюк манфурларни севаман, зотан, улар буюк иштиёқмандлик ва истакнинг ўқидир. Мен ҳалок бўлиш ва маҳкумлик учун юлдузлар ортидан асос изламайдиган, аксинча, замин қачонлардир аъло (комил) одам заминига айланмоғи учун ўзини қурбон қиладиганларни севаман. ...Мен эзгулик сари интилиб, ўз толеини яратадиган ана шундай эзгулик учун яшашни истайдиган ва бошқача умр кечиришни билмайдиган одамни севаман”.

Шундай қилиб, Ницшенинг комил инсони “ерга тушган фаришта”дир. У ўз қалбидаги зиёсини инсонларга беришни истайди. Зотан, донишмандлик ва муҳаббат Зардушт қалбида мужассамдир.

Гулчехра ҚОБИЛНИЁЗОВА,
фалсафа фанлари номзоди

Ezgu so'z — ulgi

Шарқда хулқ, ахлоқ-одоб ва маърифатни улуғловчи жуда кўп асарлар яратилган. Хусусан, Абу Лайс ас-Самарқандийнинг “Танбеҳ ул-Ғофилийн” (“Ғафлатдан уйғотиш”) ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асарлари шулар жумласидандир. Тарихимизнинг турли даврларида (бири X асрда, иккинчиси эса XV асрда яратилган) “панднома” тарзида битилган ҳар икки асарда ҳам инсоний муносабат-

ларда маънавий-ахлоқий қадриятлар тарғиб этилган. Албатта, бу икки асар, муайян тарихий шарт-шароит таъсирида яратилгани боис ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. “Танбеҳ ул-Ғофилийн” ва “Футувватномаи Султоний...” да акс эттирилган ахлоқий, ижтимоий муаммоларни таққослаб кўрсак, маълум бўладики, Кошифий асосан баркамол инсонга хос гўзал фазилатларни тарғиб этган бўлса, Абу Лайс эса унга зарар келтирадиган, инсон-

ни ҳалокатга етаклайдиган иллатларни кескин танқид қилган.

Абу Лайс Самарқандий ҳижрий 310 — 396 (мелодий 915 — 1000) йилларда яшаб ижод этган. Ислоҳ ҳуқуқшунослиги, яъни фикҳ илмида катта обрў-эътибор ва ютуқларга эришгани сабабли “ал-фақиҳ” унвонини олган. Бундан ташқари, унинг буюк аллома Абу Мансур ал-Мотуридий сингари “Имом ул-Худо” унвони бўлган. Абу Лайс Самарқандий фалсафа, ахлоқ, дин, фикҳ илмида “Баҳр ул-улум” (“Илм уммони”), “Хизонат ул-фикҳ” (“Ҳуқуқшунослик хазинаси”), “Бўстон ул-орифийн” (“Орифлар бўстони”), “Танбеҳ ул-ғофилийн” (“Фафлатдан уйғотиш”) каби қимматбаҳо асарлар қолдирган.

Абу Лайс “Танбеҳ ул-ғофилийн”да келтирилган ҳадислар, тафсир ва диний ривоятлар орқали кишиларни адолатпеша, ҳалол, раҳмдил, меҳр-шафқатли, камтар ва саҳий бўлиш, бева-бечораларга ёрдам бериш, ота-онани ҳурмат қилиш, билим олишга ва касб-хунар эгаллашга чорлайди, айрим кишиларда учрайдиган ёлғончилик, ҳасад, кибр, чақимчилик каби иллатларга муросасиз бўлишга даъват этади.

Худодан қўрқмай, ўзига бино қўйган одамлар ҳақида Абу Лайс Самарқандий бундай ҳадиси шарифни келтиради: “Абу Ҳурайра (р.а.) Расулulloҳдан (с.а.в.) ривоят қилишича, ул зот айтадилар: “Охир замонда сут соққандек, дунёни соғиш учун қавмлар чиқади, яъни дин номи билан дунёни ейдилар (эгаллаб оладилар). Сўн, юмшоқина қўй терисидек либослар киядилар. Уларнинг тиллари шарқдан ширинроқ, қалблари эса бўриларнинг қалбидек”.

Аломанинг таъкидлашича, фақат ўз фойдасини ўйлаб, бошқаларнинг ҳақиқа кўз олайтирувчи, ёмонлик қилиб, роҳатланувчи — иймонсиз одамлар жазо куни яқинлигини ўйламайди. Чунки улар бундай феъл-атвори ва ҳаракати билан ўзига ёмонлик қилаётганини тушунмайдиган, бойлик васвасасига йўлиққан маънавий қашшоқ одамлардир.

Комил инсон тарбиясида муҳим аҳамиятга эга бўлган “Ота-онанинг ҳақи” бобида Абу Лайс Самарқандий фарзандларнинг ота-онага ҳурматсизлигини қаттиқ қоралаган. Унинг фикрига кўра, оқил фарзанд учун ота-она ҳуқуқини танимоқ вожибдир.

Аллома бу хусусда қуйидаги ҳадисни келтиради: “Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан сўралди: “Қайси амал яхшироқдир?” Ул зот айтдилар: “Ўз вақтида ўқилган намозлар, кейин ота-онага яхшилик қилиш...”.

Абу Лайс “ота-онанинг фарзандда ўнта ҳақи

борлигини уқтиради: 1) агар улардан бири таомга муҳтож бўлса, таом бермоқ; 2) кийим-кечакка муҳтож бўлса, кийинтирмоқ; 3) агар икковидан бири фарзанднинг хизматига муҳтож бўлса, хизмат қилмоқ; 4) агар фарзанди қақирса, жавоб бермоқ ва ҳозир бўлмоқ; 5) агар бир ишга буюрсалар, итоат қилмоқ; 6) юмшоқлик билан гапирмоқ; 7) отини айтиб чақирмаслик; 8) орқасидан юриш; 9) ўзига нимани раво кўрса, уларга ҳам ўшани раво кўриш ҳам рози қилмоқ; 10) мағфират сўраб, дуо қилмоқ”.

Таъкидлаш жоизки, Абу Лайс ўз даврида тарғиб этган ушбу ахлоқий фазилатлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида муҳраб қўйилган. Хусусан, XIV боб 66-моддасида вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбур экани белгиланган.

“Танбеҳ ул-ғофилийн”да келтирилган ҳадис ва ривоятлар ҳам умуминсонийлик ва инсонпарварлик руҳи билан сўғорилган бўлиб, кишиларни ёмон амаллардан тийилишга ва эзуликка чорлаб келган.

Асарда таъкидланишича, ахлоқий иллатлардан энг ёмони бўлгондир, чунки бошқа гуноҳлар биргина тавбага муҳтож бўлса, бўлхон уч карра тавбага муҳтож бўлади.

Абу Лайс ушбу ҳикоятни келтиради: “Ривоят қилишларича, бир киши ибн Сирин олдида келиб “Мен сизни ғийбат қилдим, менинг масаламни ҳал қилиб беринг” дебди. Ибн Сирин “Қандай қилиб Аллоҳ таоло ҳаром қилган нарсани ҳалол қиламан?” — деб жавоб қайтарибди”.

Абу Лайс ғийбатнинг қуйидаги жиҳатига эътибор қаратади:

- 1) мусулмонни ғийбат қилмоқлик куфрдир;
- 2) ғийбатчи ўзини тақводон кўрсатиб, ғийбат қилаётган одамнинг исмини айтмайди, бу — мунофиқликдир;
- 3) ғийбатнинг ёмон эканини била туриб, гуноҳга ботади.

Хуллас, у диёнатли одамларни хайр-саховатли, дин, илм-маърифатли бўлишга, фарзандларни ҳам, ота-оналарни ҳам ўз бурчларини сидқидилдан ҳалол бажаришга чорлайди. Бундай ахлоқий фазилатлар эса мустақиллик шароитида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, улар инсоний муносабатларда меҳр-шафқат, оқибат, мурувват ва ахиллик хислатларининг ривож топиши ва жамиятимиз маънавий-маърифий асосларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Мукаррам НУРМАТОВА,

ЎЗМУ фалсафа факультетининг докторанти

Soʻzning tasavvufiy talqini

Ислом таълимотида икки олам (кавнайн) икки ҳарфдан (“коф” ва “нун”) яратилганлиги уқтирилади. “Чор китоб” ҳам:

*Ибтидо мекунем ба номи Худо
К-аз ду ҳарф офарид арзу само, —*

яъни, еру осмонни икки ҳарфдан яратган Худо номи билан бошлаймиз, деган байт билан очилади. Жалолитдин Румий ҳам, “Куръон”га асосланиб: “Ҳар бир нарсанинг асли — сўз. Сўз амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “Бўл” (“Кун!”) дейиши билан у бўла қолди”, дейди (“Ичиндаги ичиндадир”. Т., “Меҳнат”, 2001, 60-бет).

Алишер Навоий ҳам сўзнинг диний-тасаввуфий талқинига киришар экан, ана шу ғояга амал қилади. Оллоҳ таоло оламни яратмоқчи бўлиб, дастлаб, “кун” (арабча — “бўл”), сўнгра “Кунфаякун” (арабча — “бўл” деди бўлди”) деб амр қилгани, кейин Азал тоғидан эсган яратувчи насим (илоҳий рух) вужуд сари жунбуш қилгани, йўқлик (адам) гулшани ичра пинҳон сукунатда ётган беадад гунчалар очилгани, гуллар (сўзлар) оламга сочилгани, чунончи, настариннинг гул ва япроғи узвий бўлганидек, “коф” ва “нун” ҳам ёнмаёن кўйилса, “кун” ҳосил бўлишини “Лайли ва Мажнун”да тимсоллар орқали баён этади:

*Ким бўлди чу амри “кун” хувайдо,
Бўлди “фаякун” гулуси пайдо.
Аввалғи насими офариниш, —
Ким қилди вужуд сори жунбуш.*

Мазмун-моҳиятига кўра шунга ўхшаш таъриф тасвир “Ҳайрат ул-аброр”да ҳам мавжуд эди:

*Катми адам гулшани ичра нуҳуфт,
Гунчалар эрди бориси ношугуфт.
Чун бу насим эсти азал тоғидин,
Мунга гул очилди жаҳон боғидин.
Қайси насим, улки эрур гулфидин,
Баргу гули настаран андин нишон.
Бу ики яфроғни қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса, бўлур “коф”у “нун”.*

Шоир “Лайли ва Мажнун”да биринчи садо (илоҳий савт) “бўл” сўзи орқали эшитилгани, у дунёдаги барча овоз ва товушларга асос бўлгани ҳам таъкидлайди:

*Бас аввалғи садо сўз ўлғай,
Ҳар савтқа ибтидо сўз ўлғай.*

Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да ҳаёт моҳияти

хисобланган тўрт унсур, яъни сув, ҳаво, ўт, тупроқнинг ҳам, етти қават осмондаги етти сайёранинг ҳам мавжудлик асоси — сўз, дейди:

*Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.*

У фикрида давом этиб:

*Даҳри муқайяд била озодаси,
Борча эрур “коф” ила “нун” зодаси.
Зодасидин зода бўлуб беадад,
Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад.
Васф не навъ ўлғай анга эл сўзи,
Ҳар не сўз айтилса, эрур чун ўзи, —*

деганида, аввало, барча мавжудот бир-бири билан чамбарчас боғланган, яъни даҳри муқайдигини — илми жадалияни эътироф этган. Сўнг у инсонгина эмас, унинг сўзи (тили) ҳам тўхтовсиз кўпайиб, тараққий топиб, авлоддан-авлодга ўтиб, Ер юзига ёйилиб кетгани ва бунинг замирида ҳам “коф” ила “нун” ётишини баён этади.

Ана шунда Навоийнинг тил, унинг пайдо бўлиши, тарқалиши, ривожланиши ҳақидаги қарашларига суяниб айта оламизки, диний ёки дунёвийлигидан қатъи назар, тил генетик назарияси Шарқда Навоийдан бошланган. Яна бир қизиқ мулоҳаза: академик Н. Я. Маррнинг “Бобо тил” (“Проязык”) ёки “Шажара дарахти” назарияси шоирнинг юқоридаги қарашлари билан ҳамоханг-ки, гўё Н. Я. Марр Навоий таълимотининг давомчисидек. Чунки ҳар икки ҳолатда ҳам “Бобо тил” тушунчаси мавжуд, шунингдек, тилнинг (сўз) пайдо бўлишидаги генетик қарашларида мавҳум унсурлар (элементлар) асос қилиб олинган. Фарқ Навоийда икки элемент (“коф” ва “нун”), Маррда эса тўрт элемент (“ян”, “бер”, “рож”, “сол”).

Дарҳақиқат, сўз (Навоийда у тил, нутқ, гап маъноларида ҳам қўлланган) бўлмаганда, одам ҳам, олам ҳам яратилмаган бўлур эди. Чунки сўзсиз тафаккур, ақл, буларсиз одам, одамсиз олам бўлмайди. Шу сабаб Навоий “Куръон”ий ғояга асосланиб, барча сўзлар, жумладан, “Гўзал исмлар — Оллоҳнинг 99 исми” (ал-асма-ал-хусна) ҳам азалдан қудрат қалами билан “Лавҳ ул-маҳфуз”да нақшлаб қўйилганини, Тангри таоло табиатнинг гултожи бўлмиш инсонни азиз қилиб яратганини (“Валақад каррамна бани адама”) ва инсонга энг олий инъом қилиб, тилни осмондан туширгани (“ал-асмау танзил ул-минассамом”)ни эътироф этади.

Маълумки, тасаввуфда одам жисм (тан, вужуд) ва жондан (рух) иборат: жисм — моддий,

жон — илоҳий; жисм — муваққат, жон — муҳаққак, барҳаёт; жон — мисли куш, жисм — қафас; жон парвоз этиши билан жисм ўлимга маҳкум; жон бирламчи, моҳият, ҳаёт асоси, субстант дейилади. Навоий ана шу ғояга асосланиб, сўзни инсонга ўхшатади. Инсон жон ва жисмдан яратилганидек, сўз ҳам маъно ва шаклнинг узвийлигидан иборатлигини уқтиради. Маъносиз сўз — жонсиз тан, таҳарруксиз (ҳаракатсиз) бадан дейди:

*Сўзки маъносида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз бадан англаки, жони бўлмағай.*

Бу фикр “Ҳайрат ул-аброр”да ҳам бор:

*Жон ўлуб ул, руҳ онинг қолиби, —
Ким танида руҳ — анинг толиби.*

Яъни, у (сўз) жон бўлиб, киши руҳи унинг қолипидир. Кишининг танида руҳ бўлса, албатта, уни (сўзни) талаб қилади. Ёки

*Сўздин ўлукнинг жониди руҳи пок
Руҳ дағи тан аро сўздин ҳалок.*

Яъни, сўз туфайли ўлик танида руҳ пайдо бўлади, аксинча, сўз таъсирида руҳ танда ҳалок бўлади.

Навоий маънодан ажралган сўзни жондан айрилган жисм, нурсиз шам, билимсиз жамоа, подшоҳсиз мамлакат, келинсиз чимилдик, сувсиз чашма, оловсиз дўзахга ўхшатади ва шу муносабат билан сўзнинг ҳаётбахшлигига ёки, аксинча, мавҳ этувчи восита эканига мисоллар келтиради. Шоир Мажнун ўлим ҳолатига етганда, Лайли сўзи (мактуби) ўқиб эшиттирилган, унинг танга руҳ пайдо бўлганини, Исо пайғамбар сўз кучи билан ўликка жон бағишлаганини ёзади:

*Тиргузиб ўлганни каломи фасих,
Ўзига “жонбахш” лақаб деб Масих.*

Навоий сўзни самовот безаклари (қуёш, юлдуз каби), табиат бойликларига (дур, гавҳар, маржон, инжу каби) ҳам нисбат беради: “Сўз башар вужуди сипехрининг (осмони) кавокиби ахтари (юлдузлари), жаҳонтоби (Куёши) ва инсон зоти маъданининг жавоҳири серобидур”, дейди:

*Борча кўнгул дуржи аро жавҳар ул,
Борча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.*

Сўз махлуқотнинг инсон бўлиши — ҳайвондан ажралишига сабаб бўлди, дейди шоир. Шунинг учун ҳам сўз фақат инсонни инсон билангина эмас, Оллоҳ билан ҳам боғлайди, моддий дунёнинг илоҳий олам билан узвийлигини таъминлайди. Яратганга қилинадиган илтижолар, марҳумларга бағишланадиган дуои хайрлар ҳам сўз орқали йўналтирилади.

Навоий наздида сўз, аввало, тилни, дилни покловчи, сўнгра олами сўгро (ўзликни, дунёни) ва олами куброни (Оллоҳни) англовчи, пин-

ҳоний, яширинган моҳиятга — Ҳақ сари етакловчи, унга восил этувчи восита сифатида хизмат қилдирилгандагина одам ҳайвонликдан (куфрлик) фориғ бўлиб, инсонликка (покликка) эришади.

Сўз — боқий, азалий ва абадий. Уни қанча истифода қилсангиз, шунча сайқалланади. Навоий бу жараёни олам аҳли Куёш заррасини абадий йиққан ёки ундан фойдалангани билан, нури тугамагани, денгиз сувига игна учини ботириб ёки намлаб олгани билан у камаймаганига ўхшатади:

*Олам эли зарра йиғса жовид,
Нурини кам айлағайму хуршид.
Игна учи била жазб этиб нам, —
Ким баҳр сувини айлағай кам.*

Алишер Навоий, моддиюнчилик таълимотига зид ўларок, сўз — зид нарсаларнинг моҳиятини ўзида сақловчи, унга ишора қилувчи унсур деган ғояни ҳам илгари суради. Бундан шоир асарлари ва қаҳрамонларининг номлари ҳам далолат беради. Масалан, мажозий бўлса-да, “Фарҳод” сўзида айни замонда фироқли, рашкли, ҳижронли, оҳли, дардли (сўзни ташкил этган ҳарфлар билан бошланадиган сўзлардан келиб чиқяпти) шахсга; Лайли сўзи зулматдаги машуқага (лайл — кеча дегани) ҳам ишоради.

Умуман, Навоий сўз — илоҳий мўъжиза, уни ўз ўрнида, меъёрида қўллаш улуг иш эканини таъкидлаб, хусусан, воиз ва котибларга нисбатан ўз муносабатини баён этган. У байтларни бузмайдиган, сўзларни ўзгартирмайдиган котибларнинг аъмоли оқ, қалами иқболли бўлсин, дейди:

*Байтларда тахаллуф айламаса,
Лафзларда тасарруф айламаса,
Оқ ўлуб анга номайи аъмол,
Тутсин илгига хомайи иқбол.*

Сўзни бузиб (масалан, “кўз”га нуқта қўймай “кўр”, “ғайб” сўзига нуқта қўймай “айб” шаклида) ёзадиган котиблар қаламига кўзи сиёҳдон бўлсин, ўша қорадан юзи қорайсин, башараси худди хатдек қора бўлсин, тили қамиш қаламидек ёрилсин, дейди:

*“Кўз” уза нуқта қўймай айласа зўр,
Мардуми бўлмагонидек айласа “кўр”,
“Ғайб”дин нуқтани йўниб амадо,
Хат аро “айб” айласа пайдо,
Тили шақ ўлсун, уйлаким хома
Орази тийра, уйлаким нома.*

Хотимада шуни таъкидлаш керакки, Навоийнинг сўз қўллаш санъати, тил одоби ҳақидаги фикрларини жамлаб, атрофлича таҳлил этиш алоҳида тадқиқотга мавзу бўлади.

Жаббор ОМОНТУРДИЕВ,
Термиз Давлат университети
профессори

SUMMARY

«W

hat ever you do, you need to take interest in it. This quality is thought to be the basic principle of professionalism. Of course, having knowledge, skills and experience is a plus. Weren't it qualities like enthusiasm and interest in the study of stars that made Mirza Ulugbek the well-known expert in astronomy?» These ideas are discussed in an article by Fakhridin Musayev and Murtazo Qarshiboy entitled «Everything man does requires interest».

I

n his third collection of articles, «Eastern and Western Liberalism», sociologist Bakhodir Zokir talks about Uzbekistan. The main emphasis is on how the principles of democracy are being implemented in the country. The article also discusses problems, achievements and obstacles in building a democratic society.

«T

he kingdom of beauty» is an article of dispute about pathos problem in aesthetics and literature, in art and creative work. Its author, Mirzaakhmad Olimov, through judging this issue on a basis of thoughts of literary critics and scientists like Aristotel, Gegel and Belinsky, gives and analyzes some interesting information about pathos.

I

t's a great work to learn the creative heritage of a famous thinker and philosopher Mirzo Bedil. In his article «A mount with plenty ways» professor Shavkat Shukurov shares with some analytical assumptions on several Bedil's poems.

Rakhmatullo qori Obidov's «One cannot deny his fate» is dedicated to a fate issue in Islamic science. The author tries to prove with examples that in Koran the discussions of sunnah community on the fate issue are clearly differentiated from that of other groups in Islam. In addition, the author says that «if everyone dedicates himself to generosity and rejects evilness, his life will be full of kindness».

In an article entitled «Animals' life» by Jamila Sayfiddinova it's argued that there are lots of manuscripts and materials that bear witness to the existence of veterinary experience in our country's past. The author says these manuscripts called people to protect the nature, to maintain and take care of different animals, to use them in housework.

Script is the way to express one's thoughts and ideas. Everybody is interested in learning the occurrence of script. The results of the last studies, especially in Jarqoton and Goz, prove that newly found ceramics and pictographs on stones may include Central Asia to a list of regions where scripts were discovered. The archaeologist Sh.Shaydullaev's article is about this.

A well-known Russian writer Victor Nekrasov's story «The king in New York» is about a life's truth. It is interesting to invent that even honored people in soviet times couldn't live free, everything was so restricted that everyone had to tolerate these rules. Nekrasov skillfully describes difficulties of those periods.

МУКОФОТЛАР МУБОРАКИ

2004 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

Усмон АЗИМ ("Юрагимни сўзларга бердим" шеърий туркуми, 4-сон),

Иброҳим ҲАҚҚУЛ ("Абдулла ҚАҲҲОР жасорати" эссеи, 2-сон),

Муртазо ҚАРШИБОЙ (Иван Головнянинг "Танҳолик азоби" асари таржимаси, 1-2-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан «Тафаккур» совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АБЗАМ

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 4/2004

